

Goethe'nin Eserlerinde İslâm ve İslâm Tasavvufu

Islam and Sufism in Goethe's Works

Edibe Nuray Saatci*

ÖZET

Bilindiği üzere Johann Wolfgang Goethe (1749-1832), Almanya'nın gelmiş geçmiş en ünlü şair ve edibidir. Çok iyi bir eğitim almış olan Goethe'nin bilgisi ve merakı sadece edebiyat alanıyla sınırlı kalmamıştır. Kendisi çok yönlüdür; doğa bilimleri, resim, mûsikî, felsefe, teoloji ile ilgilenip, bu dallarda da kendini geliştirmiştir. Daha çocuk yaşlarında çeşitli dillerde ders almıştır. Fransızca, İngilizce, Latince ve Grekçe'nin yanı sıra İbranice de bilmektedir ve Arapça'ya da ilgi duyup öğrenmeye başlamıştır. Kendisi hukuk okumuş ve devlet bakanı olarak görev yapmıştır. Protestan bir ailede yetişen Goethe, Hristiyan dini öğretisine, İncil'e hem lisan hem de içerik olarak çok iyi hâkimdir. Goethe 83 senelik yaşamında daima hakikat peşinde koşmuştur ve bu bağlamda birçok dini incelemiştir. İslâm dinini de yakından araştıran Goethe, ünlü Goethe uzmanı Prof. Katharina Mommsen'e göre kendi din anlayışına, bilhassa Allah'ın birliği, Allah'ın tecellileri, peygamberlere iman, Allah'a teslimiyet, kader ve kazaya inanma gibi konularda, İslâm dinini en yakın bulmuştur. Daha 23 yaşında Kur'an'ı okumaya başlamış ve 11 sûreden oluşan Almanca bir Kur'an özeti (Koran-Auszüge) düzenlemiştir. Genç yaşlarında Hz. Muhammed'e 72 mısralık *Mahomets Gesang* (Muhammed Kasidesi) isimli bir övgü şiiri yazmıştır. İslâm, Kur'an ve Peygamber Efendimiz hakkındaki bilgi birikiminin üzerine ileri yaşlarda kendinden 400 sene evvel yaşamış Hâfız diye tanınan Şemsüddin Muhammed Şîrâzî'nin (ö. 1390) *Dîvân*'ının tarihçi Joseph von Hammer-Purgstall (ö. 1856) tarafından yapılmış Almanca tercümesi eline geçer. Bu eserden Goethe o kadar etkilenir ki, 65 yaşında ikinci büyük eseri olan *Doğu-Batı Divanı*'nı yazmaya başlar. *Doğu-Batı Divanı*'ndaki şiirler İslâmî kavramlar ve Kur'an âyetlerine atıflar barındırmaktadır. Goethe'nin de Hristiyan bir ailede yetişmiş ve hakikat peşinde koşan bir şair olarak, araştırmaları neticesinde İslâm öğretisini kendi inanç anlayışına en yakın bulması ve bunu eserlerinde hiç çekinmeden dile getirmesi çok önemli bir husustur. Dünyaca bilinen ve edebi üslubu ile herkesi etkileyen bir dâhînin, İslâm, Hz. Muhammed ve Kur'an-ı Kerim hakkındaki övgü ve saygı dolu eserlerinin okuyucularının, bilhassa biz Müslümanların üzerindeki etkisi büyüktür. Diğer taraftan da onun eserlerinin tasavvufî açıdan inceden inceye araştırılıp, İslâm tasavvuf kültür ve edebiyatına kazandırılması, özellikle dünya barışı ve barış dini olan İslâm açısından çok önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Johann Wolfgang von Goethe, Tasavvuf, Doğu-Batı Divanı, İslâm, Muhammed Kasidesi

* ORCID ID: 0000-0002-5769-4635, Dr., Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi, e-posta: edibenuray.saatci@st.uskudar.edu.tr

GİRİŞ

Johann Wolfgang Goethe (1749-1832) bilindiği gibi hem Almanya'nın hem de dünyanın en ünlü şair ve ediplerindendir. Çok iyi bir eğitim almış olan Goethe'nin bilgisi ve merakı sadece edebiyat alanıyla sınırlı kalmamıştır. Kendini doğa bilimleri, resim, mûsikî, felsefe, teoloji gibi alanlarda da geliştirmiştir. Daha çocuk yaşlarında iken çeşitli dillerde ders almıştır. Fransızca, İngilizce, Latince, Grekçe'nin yanı sıra İbranice de bilmektedir ve Arapça'ya da ilgi duyup öğrenmeye başlamıştır. Kendisi hukuk okumuş ve Devlet Bakanı olarak görev yapmıştır. Protestan bir ailede yetişen Goethe, Hristiyan dini öğretisine, İncil'e hem lisan hem de içerik olarak çok iyi hâkimdir. Goethe 83 senelik yaşamında dâima hakikat peşinde koşmuş ve bu bağlamda birçok dini incelemiştir. Ünlü Goethe uzmanı Prof. Katharina Mommsen'e göre İslâm dinini de yakından araştıran Goethe, bilhassa Allah'ın birliği, Allah'ın tecellileri, peygamberlere iman, Allah'a teslimiyet, kader ve kazaya inanma gibi konularda, İslâm dinini kendi din anlayışına en yakın bulmuştur.¹ Daha 23 yaşında iken Kur'ân'ı okumaya başlayan Goethe, 11 sûreden oluşan Almanca bir Kur'ân özeti (Koran-Auszüge) düzenlemiştir ve gene genç yaşlarında Hz. Muhammed'e 72 mısralık *Mahomets Gesang* (Muhammed Kasidesi) isimli bir övgü şiiri yazmıştır. İslâm, Kur'ân ve Peygamber Efendimiz hakkındaki bilgi birikiminin üzerine ileri yaşlarda iken Goethe'nin eline, kendinden 400 sene evvel yaşamış Hâfız diye tanınan Şemsüddin Muhammed Şîrâzî'nin (ö. 1390) *Dîvânı*'nın tarihçi Joseph von Hammer-Purgstall (ö. 1856) tarafından yapılmış Almanca tercümesi geçer. Bu eserden Goethe o kadar etkilenir ki, Hâfız'ı ruh ikizi olarak tanımlar ve 65 yaşında iken ikinci

1 Bkz. Katharina Mommsen, *Goethe und der Islam*, 4. Baskı, (Frankfurt am Main: Insel Verlag, 2015), 20, 25.

büyük eseri olan *Doğu-Batı Dîvânı*'nı yazmaya başlar. *Doğu Batı Dîvânı*'ndaki şiirler, İslâm kavramları, Kur'ân âyetlerine atıflar ve tasavvufî motifler barındırmaktadır.

Goethe'nin birinci eseri olan ve hayatımın eseri dediği *Faust*'tan herkes haberdarken, Goethe'nin ikinci büyük eseri olan *Doğu-Batı Dîvânı*, geniş çevreler tarafından bilinmemektedir. Dünyaca ünlü ve önemli bir Alman şairin, bilhassa *Doğu-Batı Divanı* isimli eserinde Kur'ân âyetlerine atıflar yapıp, tasavvufî motiflere yer vermesi bilhassa İslâm tasavvuf edebiyatı ve kültürü açısından önem taşımakla birlikte, geniş bir araştırma alanı sunmaktadır. Buna dayanarak da Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırma Enstitüsü bünyesinde, 2019 senesinde "Goethe'nin Eserlerinde İslâm ve İslâm Tasavvufu" isimli bir tez çalışması tarafımızca hazırlanmıştır.²

DOĞU-BATI DÎVÂNI

Doğu-Batı Dîvânı ilk defa bundan 200 sene evvel 1819 yılında yayımlanmıştır. İlk baskısının hacmi 500 sayfanın üzerindedir ve 2 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde 250 kadar şiir, 12 konu başlığı altında toplanmıştır. Bu başlıkların her birine Goethe "Kitap" ismini vermiştir. İkinci bölüm ise ansiklopedik bilgi içerir. Bu bölümde daha çok birinci bölümdeki şiirlerde atıf yapılan İslâmî kavramlar, Doğu kültürü, Ku'rân, Peygamber, Doğu coğrafyası ve tarihi hakkında bilgiler verir (*Notlar ve Açıklamalar/Noten und Abhandlungen*). Bu eserde "Allah" kelimesi 13 defa, "Koran" kelimesi 25 defa, "Mahomet", yani Hz. Muhammed'in ismi 30 defa ve "Hafis" kelimesi 41 defa geçmektedir.

1819 senesinde yayımlanan *Doğu-Batı Dîvânı*'nın ilk baskısının kapak resmi iki

2 Bkz. Edibe Nuray Saatçı, "Goethe'nin Eserlerinde İslâm ve İslâm Tasavvufu", (Yüksek Lisans, Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü, 2019).

kısımdan oluşmaktadır (bk. Resim 1). Sağ tarafta, bilindiği gibi eserin Almanca adı “West-östlicher Divan von Goethe, Stuttgart, in der Cottaischen Buchhandlung, 1819” yazmaktadır. Sol tarafta ise eserin ismi Arapça “ed-dîvân eş-şarkî li'l-mu'ellif el-ğarbî”, yani “Batılı Yazarın Doğu-Dîvânı” biçiminde yazılmıştır.³

Goethe'nin eseri için seçtiği başlık *Doğu-Batı Dîvânı* sadece coğrafi anlam taşımamaktadır. Makalenin daha sonraki bölümünde işlenecek “Hicret” isimli şiirinde de olduğu gibi, Goethe'nin şiirlerinde “Doğu” kavramı, “kendi iç mânâ âlemimiz, ruh” veya “âhîret” anlamında da kullanılmıştır. Yani eserin başlığı sadece iki ayrı coğrafi bölgeyi, iki ayrı kültürü, iki ayrı dini kast etmemektedir. Aynı zamanda kendimizdeki “ruh-beden” ikilemine de işaret etmektedir.

Goethe'nin *Doğu-Batı Dîvânı* ve *Muhammed Kasidesi*'nde İslâm'ın ana başlıklarının yanı sıra İslâm tasavvufundan motifler ve kavramlar da ince bir şekilde işlenmiştir. Bu yüzden Goethe'nin bu eserleri İslâm tasavvuf kültür ve edebiyatı açısından da büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda bu eserler tasavvufi açıdan geniş bir araştırma alanı sunmaktadır.

Doğu-Batı Dîvânı yayımlanmadan evvel Goethe şöyle bir beyanda bulunmuştur:

“Bu eserin yazarı Müslüman olduğunu reddetmez.”

“...ja er lehnt den Verdacht nicht ab, daß er selbst ein Muselmann sey.”⁴

3 Bkz. Anil Bhatti, “...zwischen zwei Welten schwebend...’ Zu Goethes Fremdheitsexperiment im West-östlichen Divan”, Erişim Tarihi: Ocak 23, 2019, http://www.goethezeitportal.de/fileadmin/PDF/kk/df/postkoloniale_studien/bhatti_divan.pdf.

4 Goethe, *West-östlicher Divan: Eigenhändige Niederschriften Band 1 - Handschriften*, haz. Katharina Mommsen, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 1996), 224.

Resim 1: Doğu-Batı Dîvânı'nın 1819 baskısının kapağı.⁵

GOETHE VE KUR'ÂN

Goethe'nin Kur'ân-ı Kerim'i birkaç defa okuyup incelediği bilinmektedir. Hatta bu incelemeler sonunda bazı âyetleri not edip bunları, 1771/1772 yıllarında, yani henüz 22-23 yaşlarında bir delikanlı iken, “Koran-Auszüge”⁶ (Kur'ân Özeti) adı altında toplamıştır. Bu seçkide adı geçen sûreler ve âyetler şunlardır:

- Bakara 2/112, 115, 164, 177
- Âl-i İmrân 3/144, 179
- Nisâ 4/143
- Mâide 5/65, 66, 77
- En'âm 6/74-79
- Tevbe 9/72
- Yûnus 10/10
- Ra'd 13/7
- İsrâ 17/79, 80
- Tâ-Hâ 20/25-28
- Ankebût 29/48, 50

Goethe, sadece bu ilk 29 sûreyi incelemiş olsa bile, bu da Kur'ân'ın en az üçte ikisini ince-

5 Goethe, *West-östlicher Divan*, Erişim Tarihi: Eylül 9, 2019, https://www.google.de/search?q=goethe+divan+1819&client=firefox-b&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiP2rC6sPkAhUGQ8AK-HaIhCicQ_AUIEigB&biw=1366&bih=583#img-dii=9OqY8DeKXIAGEM:&imgsrc=4oAsN7N-ZVJFpM.

6 Bkz. Katharina Mommsen, *Goethe und die arabische Welt*, (Frankfurt am Main: Insel Verlag, 1988), 177-193; Goethe, *Kurze religiöse Schriften*, 1990, Kapitel 1, Erişim Tarihi: Ağustos 29, 2019, <https://gutenberg.spiegel.de/buch/kurze-religiöse-schriften-5774/1>.

lediği anlamına gelir. Katharina Mommsen'e göre genç Goethe'nin söz konusu *Kur'an'dan Alıntıları*, Düsseldorf'taki Goethe Müzesi'nde *Koran-Exzerpte* adı altında bulunmaktadır.⁷ Goethe'nin *Koran-Auszüge* olarak hazırladığı Kur'an-ı Kerim özetindeki sûreler incelendiğinde, Kur'an'da, bilhassa şu konulara temas eden âyetlere özel bir ilgi göstermiş olduğu anlaşılır:

- Allah'ın varlığının ve birliğinin delilleri
- Allah'ın tabiatta tezahürünün kabulü ve tecellilerinde müşâhade edilişi
- Hz. Muhammed'in insanlık için yüklenildiği görev
- Kader ve kaza konuları
- Allah'ın insanlarla değişik ölçüler yoluyla konuşması
- Mucizelerin reddi
- Dinin içinin asıl iyi amellerle doldurulması.⁸

Goethe, Kur'an-ı Kerim'e olan saygısını ve düşüncelerini *Doğu-Batı Dîvânı*'nın "Noten und Abhandlungen (Notlar ve Açıklamalar)" bölümünde şöyle ifade eder:

Der Stil des Korans ist, seinem Inhalt und Zweck gemäß, streng, groß, furchtbar, stellenweis' wahrhaft erhaben; so treibt ein Keil den andern und darf sich über die große Wirksamkeit des Buches niemand verwundern. Weshalb es denn auch von den echten Verehrern für unerschaffen und mit Gott gleich ewig erklärt wurde.⁹

7 Bkz. Katharina Mommsen, *Goethe und die arabische Welt*, (Frankfurt am Main: Insel Verlag, 1988), 179.

8 Bkz. Katharina Mommsen, *Goethe ve İslâm*, 2. Baskı, çev. Senail Özkan, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016), 28-30.

9 Bkz. Katharina Mommsen, *Goethe und der Islam*, 4. Baskı, (Frankfurt am Main: Insel Verlag, 2015), 333.

*Kur'an'ın üslûbu, muhtevasına ve maksadına uygun olarak müsamahasıdır, azametlidir, dehşetlidir, gerçekten yer yer harikulâdedir, ulvîdir. Bir çarkın dişlisi nasıl kendine bağlı öteki dişliyi harekete geçirir ve bu hareket zincirleme devam ederse, aynı şekilde bu kitabın büyüleyici ve kuvvetli tesirine de hiç kimse şaşmamalıdır. Bu sebeptendir ki onun hâlis ve hakiki tebcilkârları, onun mahlûk olmadığını, sonradan yazılmadığını ve Allah ile beraber ezeli ve ebedi olduğunu beyan etmişlerdir.*¹⁰

Goethe burada Kur'an-ı Kerim'in yüceliğini saygı ve hayranlıkla överken aynı zamanda İslâm tarihinde Kur'an-ı Kerim'in mahluk olup olmadığı konusundaki tartışmalara da değinmektedir. Sonuç olarak O'nun "Allah'la bir, ezeli ve ebedi olduğunu", mahluk olmadığını vurgulamıştır. Goethe, Kur'an-ı Kerim hakkındaki bu düşüncelere *Doğu-Batı Dîvânı*'nda, Sâkî Kitabında yazdığı "Kur'an ezeli mi?" isimli şiirinde de değinmiştir:

Ob der Koran von Ewigkeit sey?

Ob der Koran von Ewigkeit sey?
Darnach frag' ich nicht!
Ob der Koran geschaffen sey?
Das weiß ich nicht!
Daß er das Buch der Bücher sey
Glaub' ich aus Mosleminen-Pflicht.¹¹

Kur'an ezeli mi?

*Kur'an ezeli mi, değil mi?
Bu değil derdim.
Sonradan mı yaratılmıştır Kur'an?
Bunu da bilmem!
Onun kitaplar kitabı olduğuna ise,
Müslümanlık icabı inanırım.*¹²

10 Bkz. Katharina Mommsen, *Goethe ve İslâm*, 2. Baskı, çev. Senail Özkan, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016), 305.

11 Goethe, *West-östlicher Divan*, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 92.

12 Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 5. Baskı, Çev. Senail Özkan, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 277.

Burada Goethe, Kur'ân'ın yüce kitap olduğuna “Müslümanlık icabı inanırım” demekle aslında Kur'ân-ı Kerim'e kendisinin nasıl yaklaştığını ve nasıl yaklaşılması gerektiğini de vurgulamaktadır. Goethe, bu mısralarla Kur'ân-ı Kerim'i ilk önce “Müslümanlık gereği” sorgusuz sualsiz kabul ettiğini ifade eder.

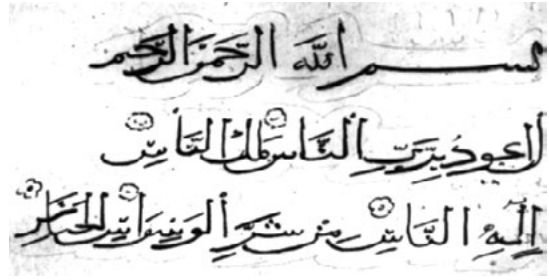
Kur'ân-ı Kerim Allah'ın kelâmı ve ilmi demektir. Goethe ilk önce o ilmi kabul ettiğini ifade etmektedir. Bu onun İslâm ve Kur'ân-ı Kerim'e yaklaşma biçimidir ve bir bakıma gayba iman demektir. Bilindiği gibi gayb, bu görünen âlemin aksine, insanın göremediği, ona gizli kalan ve ilk bakışta anlaşılmayan demektir. Nitekim Goethe insanın anlayamadığı ve idrak edemediğine karşı tutumunu *Maximen und Reflexionen* başlığı altında toplanan vecizelerinin birinde şöyle ifade eder:

Das schönste Glück des denkenden Menschen ist, das Erforschliche erforscht zu haben und das Unerforschliche ruhig zu verehren.¹³

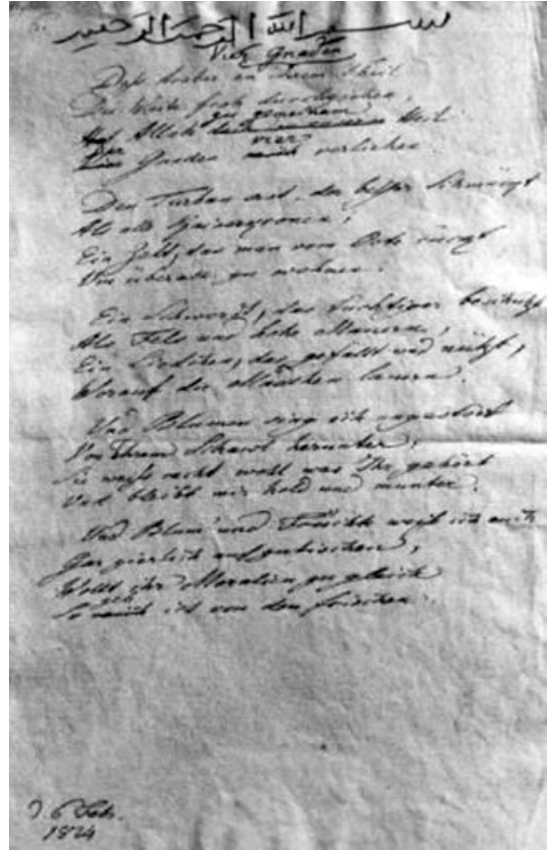
*Düşünen insanın en büyük mutluluğu, araştırılabileni araştırmış olmak ve araştırılamayanı da sükûnetle kabul etmektir.*¹⁴

Gaybı bilmek mümkün olmadığından, İslâm'da gayba iman, Allah'ın ilmi olan Kur'ân-ı Kerim'e iman, Goethe'nin şiirinde olduğu gibi ilk önce “Müslümanlık icabı” gerekmektedir.

Kur'ân-ı Kerim tercümelerini inceleyen Goethe, Arapça ve Farsça'yı da öğrenmeye başlar. Kendi el yazısı ile yazdığı Arapça yazılar ve dualar *Doğu-Batı Dîvânı*'nda da bulunmaktadır (bk. Resim 2 ve 3).

Resim 2: *Doğu-Batı Dîvânı*'ndaki Goethe'nin kendi el yazısı ile yazdığı 114. Nâs Sûresi.¹⁵

Resim 3: *Doğu-Batı Dîvânı*'ndaki Arapça Besmele ile başlayan ve “Vier Gnaden” yani “Dört Lütuf” başlığı ile devam eden şiir.¹⁶

13 Katharina Mommsen, *Goethe und der Islam*, 4. Baskı, (Frankfurt am Main: Insel Verlag, 2015), 45.

14 Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 100.

15 Goethe, *West-östlicher Divan: Eigenhändige Niederschriften*, Band 1, 1996, 14.

16 http://www.eslam.de/manuskripte/gedichte/goethe/goethe_vier_gnaden.htm, Erişim Tarihi: Eylül 14, 2019.

GOETHE VE HZ. İSA/HRİSTİYANLIK

Goethe Hz. İsa'yı ve Hz. Muhammed'i Allah'ın birer elçisi olarak görür ve bugünkü Hristiyan öğretisindeki Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olma düşüncesini reddeder. *Doğu-Batı Dîvânı*'nda bunu şöyle dile getirir:

Buch Suleika

(...)

Jesus fühlte rein und dachte
Nur den Einen Gott im Stillen;
Wer ihn selbst zum Gotte machte
Kränkte seinen heil'gen Willen.

Und so muss das Rechte scheinen,
Was auch Mahomet gelungen;
Nur durch den Begriff des Einen
Hat er alle Welt bezwungen.¹⁷

(...)

Mir willst du zum Gotte machen
Solch ein Jammerbild am Holze!¹⁸ (...)

Züleyha Kitabı

(...)

Tüm safiyetle hissediyordu İsa,
İçinden bir tek Tanrı'yı düşünüyordu;
Kendisini tanrılaştıranlarsa,
O'nun ilâhî hislerini rencide ediyordu.

İmdi Muhammed'in başardığı
Hak olsa gerektir doğrusu;
O bir tek Vahdet fikriyle
Tüm dünyayı ram etti kendine.¹⁹

(...)

Benim Allah'ım mı yapacaksın
Tahtada olan böyle acıklı bir resmi?*

(...)

17 Goethe, *West-östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 283.

18 age. 284.

19 Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2017), 78.

* Şiirin bu kısmı Edibe Nuray Saatçı tarafından tercüme edilmiştir.

Günümüzdeki Hristiyanlık inancını eleştirirken, Goethe İncil'in bugünkü halini de tenkit eder. *Doğu-Batı Dîvânı*'nda "Mecazlar" kitabında Goethe İncil'in sözlerinin değiştirilip tahrif edildiğini ve günümüzdeki İncil'in orijinal olmadığını şu mısralarla vurgular:

Vom Himmel steigend Jesus bracht'

Vom Himmel steigend Jesus bracht'
Des Evangeliums ewige Schrift,
Den Jüngern las er sie Tag und Nacht,
Ein göttlich Wort, es wirkt und trifft.
Er stieg zurück, nahm's wieder mit;
Sie aber hatten's gut gefühlt,
Und jeder schrieb, so Schritt für Schritt,
Wie er's in seinem Sinn behielt,
Verschieden. Es hat nichts zu bedeuten:
Sie hatten nicht gleiche Fähigkeiten;

Doch damit können sich die Christen
Bis zu dem Jüngsten Tage fristen.²⁰

Gökten inerken Hz. İsa

Ebedî metnini getirdi İncil'in
Gece gündüz havarilerine okudu onu,
Bu ilâhî kelâm tesir etti, işledi içlerine.
Göğe çekilirken onu yanında götürdü yine;
Havarilerse onu iyi ezberlemişlerdi,**
Ve böylece adım adım, her biri onu fark-
lı yazdı
Zira aklında kalan kutsal metinden azdı.
Bunda bir beis yoktur elbet:
Aynı değildir herkeste kabiliyet;
Ne var ki bundan böyle Hristiyanlar
Bekleyecekler kıyamete kadar.²¹

Kiliseyi eleştirici tavrını Goethe *Faust*'un birinci bölümünde şu mısralarla dile getirir:

20 Goethe, *West-östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 105.

** "Ezberlemişlerdi" yerine "hissetmişlerdi" şeklinde tercüme edilmesi daha uygundur.

21 Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2017), 294.

Die Kirche hat einen guten Magen,
Hat ganze Länder aufgeessen
Und doch noch nie sich übergessen;
Die Kirche allein, meine lieben Frauen,
Kann ungerechtes Gut verdauen.²²

*Kilisenin sağlam bir midesi vardır.
Birçok ülkeyi yuttuğu halde,
Gene hiçbir vakit hazımsızlığa uğramamıştır.
Yalnız kilise, sevgili hanımlar,
Haram malı mükemmelen hazmeder.*²³

Goethe dini gaye olarak değil, hakikate ve güzel ahlâka götüren bir yol olarak gördüğünü, 20 Haziran 1827 tarihinde Eckermann ile yaptığı bir konuşmadaki şu cümlesi de ortaya koymaktadır: “Her şeyden evvel eğer inanç, hak bir inançsa, o zaman bu, insanı iyi işlere (amellere) yöneltir.”²⁴

Goethe hakikat arayışında mutlak varlığı kavramak için bilhassa monoteist dinleri incelemiştir. Kendisi Protestan bir ailenin çocuğu olarak iyi bir din eğitimi almış olup İncil’e hem lisan hem de içerik olarak hâkimdir. Hayatının ilerleyen bölümünde bugünkü Hristiyan öğretileri ile kendi hakikat ve mutlak Varlık hakkındaki fikirlerinin örtüşmediği görülmektedir. Yukarıda incelenmiş olan şiir ve sözlerinde görüldüğü gibi Goethe, günümüz Hristiyanlığındaki bazı görüşleri eleştirmektedir. En can alıcı nokta, Hristiyanlıktaki baba-oğul-kutsal ruh şeklindeki Tanrı’yı üçleme öğretisini kabul etmediğini açıkça dile getirmesidir. Hz. İsa’yı Hristiyan öğretisindeki olduğu gibi Allah’ın oğlu olarak kabul etmez ve Hz. İsa’yı ve Hz. Muhammed’i birer peygamber olarak gördüğünü net bir şekilde ifade eder. Bu nokta-

22 Goethe, *Faust: eine Tragödie*, 1971, Kapitel 12, Erişim Tarihi: Haziran 6, 2019, <https://gutenberg.spiegel.de/buch/faust-eine-tragodie-3664/12>.

23 Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 72.

24 age. 86.

da Yaradan hakkındaki görüşleri daha çok İslâm inancı ile örtüşmektedir. Diğer taraftan İncil’in şimdiki hâlinin de değiştirilerek günümüze geldiğini vurgular.

GOETHE VE HZ. MUHAMMED

Goethe daha 23 yaşında iken Peygamber Efendimiz’e *Mahomets Gesang* (Muhammed Kasîdesi) isimli 72 mısralık bir övgü şiiri yazar. Kur’ân okumaları sırasında bilhassa Hz. Muhammed’in görevi ve şahsiyetinden etkilenen Goethe daha 23 yaşında iken *Mahomet* adlı büyük bir tiyatro eserini tasarlar. Bu eser aynı zamanda Voltaire’in o zamanlar Hz. Muhammed aleyhinde yazdığı *Le Fanatisme ou Mahomet le Prophète* (Fanatizm veya Peygamber Muhammed) isimli esere de bir tepkidir.

Goethe, *Şiir ve Hakikat (Dichtung und Wahrheit)* isimli otobiyografisinde Hz. Muhammed’in hayatını, *Mahomet* isimli trajedisini, tasarlamadan evvel büyük bir ilgi ile okuyup, araştırdığını vurgular.²⁵ Goethe, bu eserini, her eserinde olduğu gibi ilk önce kafasında canlandığını anlatırken şöyle der: “Şahsı ve ruhu/aklı ile bu dâhinin [Peygamber Efendimizin] insanlar üzerindeki bütün etkisinin gösterilmesi gerekmektedir, (...)”* (Alles, was das Genie durch Charakter und Geist über die Menschen vermag, sollte dargestellt werden, (...))²⁶

Şiir ve Hakikat kitabında *Mahomet Trajedisi*’ni 5 bölüm olarak tasarlamış olduğunu anlatır: İlk bölümde, tapılacak şeyin sadece Allah olduğunu vurgular. Bu bölümde Goethe,

25 Bkz. Goethe, *Dichtung und Wahrheit*, 1833, Kapitel 5, Erişim Tarihi: Eylül 12, 2019, <https://gutenberg.spiegel.de/buch/dichtung-und-wahrheit-dritter-und-vierter-teil-7128/5>.

* Bu ifade, Edibe Nuray Saatci tarafında tercüme edilmiştir.

26 Goethe, *Dichtung und Wahrheit*, 1833, Kapitel 5, Erişim Tarihi: Eylül 9, 2019, <https://gutenberg.spiegel.de/buch/dichtung-und-wahrheit-dritter-und-vierter-teil-7128/5>.

Kur'ân'da En'âm Sûresi'nin 75-79 âyetlerindeki Hz. İbrahim'in Allah arayışını Peygamber Efendimiz'e söyletir. Marş olarak tasarladığı bu bölümü büyük bir aşkla yazdığını belirtir. İkinci bölümde Peygamber, inancını eşine (Hz. Hatice) ve Hz. Ali'ye açıklar. Goethe bu bölümde Hz. Ali'nin dini yaymasındaki öncülüğünü, bu yolda verilen mücâdeleyi ve sonunda da Peygamber'in hicretini anlatır. Üçüncü bölümde Peygamber'in düşmanlarını yenmesinden ve Kâbe'yi putlardan temizlemesinden bahseder. Dördüncü bölümde Peygamber'in dini yayması, yapılan fetihler konu olur. Son bölümde ise Peygamber'in dini ve İslâm devletini kurması anlatılır. Bölümün bu doruk noktasında da *Muhammed Kasîdesi*'nin (Mahomets Gesang) Hz. Ali tarafından okunması planlanmıştır. Beşinci bölüm, Peygamber'in vefatı ile sona erer.

Goethe, bu trajedi için yazdığı şiirlerden sadece *Muhammed Kasîdesi*'nin elinde kaldığını vurgular.²⁷ Bu pasaj müstakil bir şiir olarak *Mahomets Gesang (Kasîde-i Muhammediyye)* ismiyle *Göttinger Musenalmanach* dergisinde 1774'de yayımlanmıştır.²⁸ Burada Hz. Muhammed, kayalar arasından fışkıran bir nehre benzetilir ve ilâhî bir lider olarak gösterilir. Şiirde Peygamber Efendimiz, diğer akarsuları kendinde toplayarak ummana, yani Yaradan'a ulaştırır. Bu şiirde Goethe, İslâm tasavvufundaki su metaforunu kullanarak Hz. Muhammed'in ilâhî ilmini, güzel ahlâkını, medeniyet getirişini ve bütün engelleri aşarak Yaradan'a ulaştıran ilâhî gücünü ince bir şekilde metaforik olarak işlemiştir.²⁹

Goethe, "*Kasîde-i Muhammediyye*" isimli eserinde suyu bir metafor olarak kullanmış-

27 Bkz. age. 54-55.

28 Bkz. Âlim Kahraman, "Goethe'nin 'Mahomets Gesang' Şiiri: Türkçe Çevirileri Üzerine", *İlmî Araştırmalar*, 9 (2000): 105.

29 Bkz. Edibe Nuray Saatçı, "Goethe'nin Eserlerinde İslâm ve İslâm Tasavvufu", (Yüksek Lisans, Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü, 2019), 73-81.

tır. Bu sayede poetik bir şekilde Peygamber Efendimiz'in ayrıcalığını, vasıflarını, üstlendiği görevi övgü ile en ince bir şekilde ifade etmiştir. Bu bağlamda İslâm tasavvuf edebiyatında da kullanılan su metaforuna kısaca değinmek gerekir. Acaba Goethe, Fuzûlî'nin "*Su Kasîdesi*" ve Küleynî'nin "*Usûlü'l-Kâfi*" adlı eserlerinden haberdar olmuş olabilir mi?

Fuzûlî'nin (1494-1555) *Su Kasîdesi*'nde Hz. Muhammed "âb-ı hayat" olarak tanımlanır. Fuzûlî bu naatında Hz. Muhammed'e duyduğu derin sevgiyle birlikte, suya duyulan hasret ve aşk temalarına yer vermiştir.³⁰

Goethe de, *Muhammed Kasîdesi*'nde (Mahomets Gesang) Peygamber Efendimiz'i şiirin ilk mısralarında şöyle anlatmaya başlar:

Seht den Felsenquell
Freudenhell, wie ein Sternblick!
Über Wolken
Nährten seine Jungend
Gute Geister,

*Kayalıklardan fışkıran
Şu neşe pınarına bakın,
Bir yıldız çakışı sanki;
Bulutlar üzerinde
Yüce ruhlar beslemiş gençliği*

Şiirde Goethe, Peygamber Efendimiz'i "kayalardan fışkıran bir pınara" benzeterek bir başlangıç noktası olarak ele almaktadır. Nasıl ki su, hayatın vazgeçilmez başlangıcı ve kaynağı ise, İslâm tasavvufunda da bütün âlem Nur-ı Muhammedî'den yaratılmıştır.³¹

30 Bkz. Emine Yeniterzi, "Fuzûlî'nin Su Kasidesi'nde Su Redifini Seçmesinin Sebepleri", *Geleneksel Türk Sanatında ve Edebiyatımızda Su*, ed. Nuretin Demir, (Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi ASKİ Yayınları, 2013), 77-88.

31 Bkz. Gürcan Karapanlı, "Risâletü'n-nushiyye, Mantık't-tayr ve Garib-nâme Mesnevilerinin Tasavvuf Açısından İncelenmesi", (Doktora, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 398, 455; Bekir Köle, "Tasavvufa Göre İlahî Hakikatlerin İdrâkinde Aklın Konumu", *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (2013): 81-96.

Goethe şiirin ilk mısralarında Peygamber Efendimiz'i "yüce ruhlar tarafından beslenmiş bir pınar" olarak tanımlar. Böylelikle Peygamber'in Allah tarafından gönderilmiş ve ilâhî ilim ile donatılmış olduğunu vurgular. İslâm tasavvufunda genel olarak su, ilmi temsil ederken, Hz. Muhammed de Küllî Akıl³² temsil eder.

Bu bağlamda Küleynî'nin eserinde de Hz. Muhammed'e bağışlanan ilâhî ilim, nehir sembolü ile anlatılır. Küleynî (ö. 908) büyük bir hadis âlimidir ve 10. asırda yazdığı *Usûlü'l-Kâfi* adlı eserinde İmam Muhammed Bâkır'dan (676-733) şu hadis-i şerifi nakleder:

İnsanlar, şurada gürül gürül akan büyük bir nehir dururken, herhangi bir yerdeki ıslaklığı emerek susuzluklarını gidermeğe çalışıyorlar." İmama: "Gürül gürül akan büyük nehir nedir?" diye soruldu, buyurdu ki: "Resûlullah ve Allah'ın o'na bağışladığı ilimdir..(..)"³³

Küleynî'nin eserinde İmam Muhammed Bâkır'dan nakledilen bu hadiste gürül gürül akan nehir sembolü ile hem Peygamber Efendimizin hem de kendisine bağışlanan ilmin kast edildiği anlaşılmaktadır.

"Neredeyse bütün kültürlerde su, başlangıcı, hayatı, saflığı, temizliği, yaratıcılığı, medeniyeti ve ebediyeti temsil eder. Su, âb-ı hayattır. Her şey sudan yaratılmıştır."³⁴ Su hayat demektir, diriltir demektir. Goethe

32 Bkz. Yeniterzi, "Fuzûlî'nin Su Kasidesi'nde Su Redifini Seçmesinin Sebepleri", *Geleneksel Türk Sanatında ve Edebiyatımızda Su*, ed. Nuretin Demir, (Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi ASKİ Yayınları, 2013), 77-88; Karapanlı, "Risâletü'n-nushiyye, Mantıkü't-tayr ve Garib-nâme Mesnevilerinin Tasavvuf Açısından İncelenmesi", 398, 455; Köle, "Tasavvufa Göre İlâhî Hakikatlerin İdrâkinde Aklın Konumu", 81-96.

33 Goethe, *Doğu-Batı Divânı*, 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 137; Küleynî, *Usûlü'l-Kâfi*, Türkçesi Vahdettin İnce, İstanbul: Dar'ul Hikem, 2002, 309.

34 Ali Erbaş, "Muhtelif Dinlerde Su Motifi", *Ekev Akademi Dergisi* 8, 20 (2004), 241.

Muhammed Kasîdesi'nde bu anlamı, nehir ile sembolize edilen Peygamber Efendimiz'in girdiği, ulaştığı yerlerin yeşermesi ve canlanması ile poetik şekilde ifade etmektedir.

Muhammed Kasîdesi'nde Goethe, Peygamber Efendimiz'in diriltici özelliğine atıf yapar ve şöyle der:

Drunten werden in dem Tal,
Unter seinem Fußtritt Blumen,
Und die Wiese lebt von seinem Hauch.

*Vadilerden aşağı,
Çiçeklenir geçtiği yerler,
Ve çimenler, Soluğuyla yeşerir.*

Burada su metaforu ile Hz. Muhammed'in maddî ve mânevî diriltici gücü vurgulanır. Mânevî dirilmek de yine mânevî açıdan temizlenince olur. Yeryüzünde temiz ve temizleyici olan tek şey ise sudur. Su, temizlik, saflık sembolüdür; hem de temizlenmek için kullanılan en önemli araçtır. Hz. Muhammed de en güzel ahlâk sahibidir. Onun ahlâkına bürünerek temizlenilir. Kur'ân-ı Kerim'de şöyle denilmektedir: *Hani (Allah) kendi tarafından bir güvenlik olarak sizi hafif bir uykuya daldırıyor; sizi temizlemek, sizden şeytanın vesvesesini gidermek, kalplerinizi pekiştirmek ve ayaklarınızı sağlam bastırmak için üzerinize gökten yağmur yağdırıyordu.* (Enfal 8/11); *O, rahmetinin önünde rüzgârları müjdeci olarak gönderendir. Ölü toprağı canlandırılm, yarattıklarımızdan birçok hayvanları ve insanları sulayalım diye gökten tertemiz bir su indirdik.* (Furkân 25/48-49)

Kur'ân-ı Kerim'de Enbiyâ Sûresi'nde suyun yaratılmış her şeyin aslı olduğu şöyle ifade edilir: *İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?* (Enbiyâ 21/30)

Cennetin nehirlerinden ilki, su nehridir. Kur'ân-ı Kerim'de su, hayatı ve dirilişi anla-

tır. Bu meâlde Nahl Sûresi'nin 65. âyetinde ise şöyle denilmektedir: *Allah gökten su indirdi de onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltti. Şüphesiz bunda dinleyecek bir toplum için bir ibret vardır.* (Nahl 16/65)

İslâm tasavvufunda su aynı zamanda nimettir. Hz. Muhammed'in yolunda giderek hem bu dünyanın hem de âhiretin nimetlerine ulaşmak müjdelenmiştir. Peygamber Efendimiz'e bu bağlamda "Nimetullah" da denilmiştir.³⁵

Su, aynı zamanda medeniyet demektir, bütün tarihteki yerleşim yerleri su kenarlarında oluşmuştur. Goethe, şiirinde, su metaforu ile Peygamber Efendimiz'in şehirler kurarak medeniyeti de getirdiğini şu satırlarla dile getirir:

Triumphiert durch Königreiche;
Gibt Provinzen seinen Namen;
Städte werden unter seinem Fuß

*Parlak zaferlerle ilerlerken,
Ülkelere ad verir,
Geçtiği yerlerde şehirler kurulur*

Bilindiği gibi geçmişte adı "Yesrib" olan şehrin adı, Hz. Peygamber'in hicretinden sonra medenileşmeye başladığı için "Medine (-i Münevvere)" olarak değişmiştir.

Goethe *Muhammed Kasidesi*'nin daha sonraki satırlarında, "bir önder azmiyle, götürüyor beraberinde, nice kardeş pınarları" diyerek Peygamber Efendimiz'i bir mânevî lider olarak gösterir. Bununla birlikte Efendimiz'in ardından gelen ve onun önderliğinde çıkış gibi büyüyen inanalardan oluşan bir nesli şu mısralarla tarif etmektedir:

Nimm die Brüder von der Ebne!
Nimm die Brüder von Gebirgen!

35 Bkz. Yeniterzi, "Fuzûlî'nin Su Kasidesi'nde Su Redifini Seçmesinin Sebepleri", *Geleneksel Türk Sanatında ve Edebiyatımızda Su*, ed. Nuretin Demir, (Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi ASKİ Yayınları, 2013), 77-88.

Mit zu deinem Vater mit!
Kommt ihr alle!
Und nun schwillt er herrlicher;
Ein ganz Geschlechte
Trägt den Fürsten hoch empor

*Al ovalardan bütün kardeşleri;
Dağlardan bütün kardeşleri al
Eriştir hepsini yüce Yaradan'a!
Haydi, gelin hepimiz!
Nasıl da coşmakta şevkle;
Bir nesil ki taşıyor yücelere önderini*

Goethe, tıpkı okyanusa ulaşmaya çalışan suyun yolunda sabit-kadem olması gibi, Peygamber'in de Allah'a olan yolculuğunu nehirin durdurulmaz ve aralıksız akışı ile canlandırır. Belki de bununla, bizim de Allah ilmine olan yolculuğumuzda sabit-kadem olmamızı, başımızı başka yöne çevirmememizi ve ne olursa olsun bu yolculukta hedeften şaşmamamız gerektiğini vurgulamak ister. Goethe kasidesinde Peygamber Efendimiz'i ilâhî hedefinden hiçbir şeyin alıkoyamadığını şu mısralarla belirtir:

Doch ihn halten keine Städte,
Nicht der Türme Flammengipfel,
Marmorhäuser, Monumente
Seiner Güte, seiner Macht.

*Durdurulamaz, muttasıl akar köpürerek
Öyle cömert bir fitrat ki o,
Parlayan kuleleri,
Ve görkemli mermer sarayları
Böylece ardında bırakır gider.*

Su aynı zamanda güç ve heybet sembolüdür. Hz. Peygamber askerî, siyâsî ve iktisâdî olanların yanı sıra, iktidar gücü yokken kudret sahibi Allah'ın yardımı, lütfu ile kendisine verilen her görevde başarılı olmuş, her işini mükemmellikle yapmış, yenilgiye düşmemiştir. Bu bağlamda Goethe, şiirin son mıs-

ralarında artık bendine sığamayan heybetli, güçlü bir nehir canlandırır ve şöyle der:

Zedernhäuser trägt der Atlas
Auf den Riesenschultern; sausend
Wehen, über seinem Haupte,
Tausend Segel auf zum Himmel
Zeugen seiner Macht und Herrlichkeit.
Und so trägt er seine Brüder,
Seine Schätze, seine Kinder,
Dem erwartenden Erzeuger
Freudenbrausend an das Herz

*Sanki Atlas; sedir ağacından gemileri,
Taşıyor devasa omuzlarında;
Ve bir uğultu ki rüzgârda,
Sirtında binlerce yelkenli,
Hep onun ihtişamına şahit.
Ve böylece bütün kardeşlerini,
Evlatlarını, hazinelerini,
Neşe saçan kalbiyle
Götürür bekleyen Yaradan'a!*

İslâm kültüründe su hayatın vazgeçilmez unsuru olarak görülmüştür. Suyun taşıdığı bu anlam Peygamber'deki özelliklere de benzetilmiştir. Suyun anlamı ve su ile Peygamber arasındaki benzerlikler, Goethe tarafından *Muhammed Kasîdesi*'nde (Mahomets Gesang) poetik şekilde işlenmiştir.

Goethe, *Muhammed Kasîdesi* veya *Kasîde-i Muhammediyye* (Mahomets Gesang) isimli şiirinde Peygamber'i, ilâhî bir rehber olarak görevlendirilmiş coşkulu bir nehre benzetmiştir. Bu benzetme, Peygamber'in gittikçe ulaştığı hâkimiyetini anlatmaktadır. Peygamber Efendimiz şiirde, küçük akarsulara benzetilen, Allah ilmine susamış insanları bir araya toplayıp denize, yani Yaradan'a ulaştıran bir ilâhî güç olarak gösterilir. Peygamber, yolunu kesebilecek ve onu hedefinden alıkoyabilecek hiçbir şeyden etkilenmeyip, hedefinden şaşmaz. Şiirde gür akan bir nehre benzetilen Peygamber Efendimiz, bütün engellere rağmen, dağ bayır aşarak Yaradan'a ulaşır.

Mahomets Gesang

Seht den Felsenquell
Freudenhell,
wie ein Sternblick!
Über Wolken
Nährten seine Jugend
Gute Geister,
Zwischen Klippen im Gebüsch.
Jünglingsfrisch
Tanzt er aus der Wolke
Auf die Marmorfelsen nieder,
Jauchzet wieder
Nach dem Himmel.
Durch die Gipfelgänge
Jagt er bunten Kiesel nach.
Und mit festem Führertritt
Reißt er seine Brüderquellen
Mit sich fort.
Drunten werden in dem Tal
Unter seinem Fußtritt Blumen,
Und die Wiese lebt von seinem Hauch.

Doch ihn hält kein Schattental,
Keine Blumen,
Die ihm seine Knie` umschlingen,
Ihm mit Liebesaugen schmeicheln;
Nach der Ebne dringt sein Lauf
Schlangenwandelnd.
Bäche schmiegen
Sich gesellschaftlich an ihn;
Und nun tritt er in die Ebne
Silberprangend.
Und die Ebne prangt mit ihm!
Und die Flüsse von der Ebne,

Und die Bächlein von Gebirgen
Jauchzen ihm, und rufen:
Bruder!
Bruder, nimm die Brüder mit!
Mit zu deinem alten Vater,
Zu dem ewgen Ozean,
Der, mit weit verbreit`ten Armen
Unsrer wartet,
Die sich, ach! Vergebens öffnen,
Seine sehndenden zu fassen.

Denn uns frißt, in öder Wüste,
 Gierger Sand; die Sonne droben
 Saugt an unserm Blut;
 Ein Hügel
 Hemmet uns zum Teiche.
 Bruder!
 Nimm die Brüder von der Ebne!
 Nimm die Brüder von Gebirgen!
 Mit zu deinem Vater mit!
 Kommt ihr alle!
 Und nun schwillt er herrlicher;
 Ein ganz Geschlechte
 Trägt den Fürsten hoch empor;
 Triumphiert durch Königreiche;
 Gibt Provinzen seinen Namen;
 Städte werden unter seinem Fuß!
 Doch ihn halten keine Städte,
 Nicht der Türme Flammengipfel,
 Marmorhäuser, Monumente
 Seiner Güte, seiner Macht.
 Zedernhäuser trägt der Atlas
 Auf den Riesenschultern; sausend
 Wehen, über seinem Haupte,
 Tausend Segel auf zum Himmel
 Zeugen seiner Macht und Herrlichkeit.
 Und so trägt er seine Brüder,
 Seine Schätze, seine Kinder,
 Dem erwartenden Erzeuge
 Freudenbrausend an das Herz!³⁶

Muhammed Kasîdesi

*Kayalıklardan fıskıran
 Şu neşe pınarına bakın,
 Bir yıldız çakışı sanki;
 Bulutlar üzerinde
 Yüce ruhlar beslemiş gençliğini,
 Derununda koruluktaki kayalıkların.
 Taptaze gençliğiyle,
 Sıyrılıp bulutlardan
 Raks eder gibi iner mermer kayalara
 Haykırır sevincini yine*

*Sinesinden asumana.
 Katmış da önüne rengarenk çakılları
 Sürüklüyor dağ geçitlerinden aşağı
 Ve bir önder azmiyle
 Götürüyor beraberinde,
 Nice kardeş pınarları.
 Vadilerden aşağı
 Çiçeklenir geçtiği yerler,
 Ve çimenler
 Soluğuyla yeşerir.
 Lâkin eyleyemez onu,
 Ne gölgeli vadiler,
 Ne sevdalı bakışlarla yüze gülerek,
 Dizlerine kapanan çiçekler:
 Basıp ovayı ta içlere kadar ilerler,
 Sonra döne dolana akar gider.
 Yoldaşı oluverir akarsular.
 Ve şimdi gümüş parıltılar içinde
 Girer ovaya
 Ve onunla parıldar ova,
 Ve ovalardan gelen ırmaklardan
 Ve dağlardan inen derelerden
 Sevinçle bir ses yükselir:
 Kardeş!
 Kardeş, Kardeşlerini de al yanına,
 O kadîm Yaradana,
 Kucağımı açıp bizi bekleyen
 O ebedî ummana kavuştur,
 Ah! O kollar ki beyhude açılmış,
 Bağrına basmak için hasret çekenleri;
 Zira şu ıssız çölün
 Haris kumları bizi yiyip bitirecek;
 Güneş yukardan kanımızı içecek;
 Bir tümsek engel göle ulaşmamıza!
 Kardeş!
 Al ovalardan bütün kardeşleri;
 Dağlardan bütün kardeşleri al
 Eriştir hepsini yüce Yaradana!
 Haydi, gelin hepimiz!
 Nasıl da coşmakta şevkle;
 Bir nesil ki taşıyor yücelere önderini!
 Parlak zaferlerle ilerlerken,*

36 Katharina Mommsen, *Goethe und der Islam*, 4. Baskı, (Frankfurt am Main: Insel Verlag, 2015), 49-52.

Ülkelere ad verir,
Geçtiği yerlerde şehirler kurulur.
Durdurulamaz, muttasıl akar köpürerek
Öyle cömert bir fitrat ki o,
Parlayan kuleleri,
Ve görkemli mermer sarayları
Böylece ardında bırakır gider.
Sanki atlas; sedir ağacından gemileri,
Taşıyor devasa omuzlarında;
Ve bir uğultu ki rüzgarda,
Sirtında binlerce yelkenli,
Hep onun ihtişamına şahit.
Ve böylece bütün kardeşlerini,
Evlatlarını, hazinelerini,
Neşe saçan kalbiyle
Götürür bekleyen Yaradana!³⁷

ALLAH'A TESLİMİYET VE KADER KONUSU

Goethe Allah'a teslimiyet konusunu Müslümanlık'ta olduğu gibi ele alır ve *Doğu-Batı Dîvânı*'nın "Hikmetler Kitabı" isimli bölümünde bunu şöyle vurgular:

(...)
Närrisch, daß jeder in seinem Falle
Seine besondere Meinung preißt!
Wenn Islam „Gott ergeben“ heißt,
In Islam leben und sterben wir alle.³⁸
(...)

(...)
*Ahmaklıktır, herkesin kendi takdirince,
Kendi özel fikrini övüp yüceltmesi!
Eğer İslâm "Tanrı'ya teslimiyet" demekse,
İslâm'da yaşıyor ve ölüyoruz hepimiz.*³⁹
(...)

37 Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 111-113.

38 Goethe, *West-östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 59.

39 Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 235.

İslâm, Allah'ın iradesine teslim olmaktır. Bu durum ise herkes için geçerlidir. Hangi dine inanırsa inansın, insan bunun bilincinde olsun veya olmasın, Allah'ın iradesinden başkasına tâbi değildir. Bu şiirinde Goethe bu gerçeği "İslâm'da yaşıyor ve ölüyoruz hepimiz" demekle vurgulamaktadır.

Goethe'nin İslâm'da teslimiyet konusunu sadece şiir konusu olarak seçmediğini, buna gönülden inanıp kendi hayatında da tatbik ettiğini ise kendi dostları ile yazıştığı mektuplarda ve söylediği sözlerde de görüyoruz. Gelini ağır bir hastalığa yakalandığında Goethe, dostu Zelter'e 20 Eylül 1820'de şöyle yazar:

Weiter kann ich nichts sagen, als daß ich auch hier mich im Islam zu halten suche.⁴⁰

*Burada İslâm'a dayanmaya çalışmaktan başka da söyleyecek bir şey bulamıyorum.*⁴¹

Doğu-Batı Dîvânı'ndaki "Hikmetler Kitabı" isimli bölümde de bu konu ile ilgili düşüncelerini şu mısralarla dile getirir:

(...)
Was machst du an der Welt?
Sie ist schon gemacht.
Der Herr der Schöpfung hat alles bedacht,
Dein Los ist gefallen, verfolge die Weise,
Der Weg ist begonnen, vollende die Reise.
Denn Sorgen und Kummer verändern es nicht,
Sie schleudern dich ewig aus gleichem Gewicht.⁴² (...)

40 Katharina Mommsen, *Goethe und der Islam*, 4. Baskı, (Frankfurt am Main: Insel Verlag, 2015), 105.

41 Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 83.

42 Goethe, *West-östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 56.

(...)

Ne yapıyorsun dünyada?

O çoktan yapılip bitti.

Hilkatin sahibi Allah her şeyi eksiksiz takdir etti

Talihin yolunu takip et artık, kısmetin belirlendi,

Bir kere yol başladı, tamamla seyahati.

*Zira elem ve keder değiştirmez kaderi,
Ebedî savurur seni, bozarlar dengeni.⁴³*

(...)

“Ne yapıyorsun dünyada? O çoktan yapılip bitti.” demekle İslâm ve tasavvuf düşüncesindeki her şeyin ezel âleminde takdir edilmiş olması inancı da vurgulanmaktadır. Bu düşünceye göre insan bu dünyada sadece hatırlamaktadır. Kader yazılıp bitmiş, mürekkep kurumuş, insan ise sadece onu yaşamaktadır.

RUH VE BEDEN

Goethe, *Doğu-Batı Divanı*'nda beden ruh konusuna da yer vermiştir. Şiirinde şöyle der:

Hatem

Du weißt, daß der Leib ein Kerker ist,
Die Seele hat man hinein betrogen,
Da hat sie nicht freie Ellebogen.
Will sie sich da- und dorthin retten,
Schnürt man den Kerker selbst in Ketten,
Da ist das Liebchen doppelt gefährdet,
Deshalb sie sich oft so seltsam gebärde.⁴⁴

Hatem

*Bilirsin ki beden bir zindandır.
Ruhsa aldatılarak hapsedilmiştir içine;
Burada hareket hürriyeti yoktur onun.
Kurtulmak ister, hareketlenir oradan oraya*

43 Goethe, *Doğu-Batı Divanı*, 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 231.

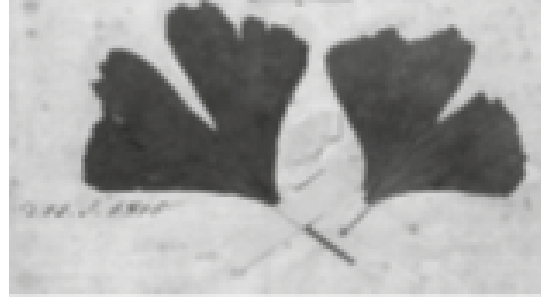
44 Goethe, *West-Östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 94.a

*Ancak zindanda zincirlenmiştir burada;
Burada sevgili iki kat daha fazla tehlikededir*

Bu yüzden sık sık böyle garipleşir.⁴⁵

Goethe, “Mâbet Ağacı” şiirinde ise “Şiirlerimde hissetmiyor musun, hem tek hem çift olduğumu?” demekle ruh beden ilişkisini vurgular. Bu sözlerle Goethe, Yunus Emre'nin şu mısralarını hatırlatır: “Bir ben vardır bende, benden içeru.”

“Mâbet Ağacı” isimli şiirinin kendi el yazısıyla yazılmış halinin altına Goethe, Mâbet ağacının yaprağını yerleştirmiştir. Bu da iki parçadan oluşur, böylelikle Goethe bu sembolle de ruh ve beden ikilemine tekrar parmak basmış olur.

Ginkgo Biloba

Dieses Baumes Blatt, der von Osten
Meinem Garten anvertraut,

Gibt geheimen Sinn zu kosten,
Wie's den Wissenden erbaut.

Ist es ein lebendig Wesen,
Das sich in sich selbst getrennt?
Sind es zwei, die sich erlesen,
Dass man sie als eines kennt?

Solche Fragen zu erwidern
Fand ich wohl den rechten Sinn.
Fühlst du nicht an meinen Liedern,
Dass ich eins und doppelt bin?⁴⁶

45 Goethe, *Doğu-Batı Divanı*, 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 279.

46 Goethe, *West-Östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 69.

Mâbet Ağacı

*Bahçeme Doğu'dan emanet
Bu ağaç yaprağı,
Bileni sevindiren
Gizli bir mânâ tadı verir.*

*Kendi içinde bölünmüş,
Canlı bir varlık mı bu?
Yoksa tek olarak tanınan,
Seçkin ikili mi bu?*

*Böyle sorulara yanıt olacak
Doğru sözcükleri buldum sanırım.
Şiirlerimde hissetmiyor musun,
Hem tek, hem çift olduğumu?**

GOETHE VE HİCRET:**“KENDİNDEN KENDİNE YOLCULUK”**

Goethe'nin *Doğu-Batı Dîvânı*'ndaki tasavvufî konulara değinmek gerekirse, eser “Hicret” isimli şiirle başlar. Bu yolculuk bilhassa Goethe'nin kendi iç âlemine, mânâyâ yapmak istediği bir yolculuktur. Burada sadece mekân değiştirilerek yapılan yolculuk kast edilmemektedir. Napolyon Savaşları'nın, şiddet ve taht kavgalarının yapıldığı, dünya hırslarının ön planda olduğu, o zamanki Avrupa'dan “tertemiz Doğu”ya, yeni bir mânâ ve huzur ortamına hicret etmek istemiştir. Goethe, şiirde Doğu'yu kast ederek, “Orada aşk, işret ve mûsikî meclisinde, Hızır'ın âb-ı hayat menbaından içer, gençleşirsin.” der. “Hızır'ın âb-ı hayat çeşmesi” ile Goethe, hakikate, ebedî huzur ve mutluluğa ulaşmanın sırrını dile getirir.⁴⁷

Hegire⁴⁸

*Nord und West und Süd zersplittern,
Throne bersten, Reiche zittern:
Flüchte du, im reinen Osten*

* Şiirin bu kısmı Edibe Nuray Saatci tarafından tercüme edilmiştir.

47 Bkz. Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 2017, 321; Melâhat Özgü, “Goethe ve Hâfız”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1952): 103.

48 Hicret kelimesinin Fransızcası.

*Patriarchenluft zu kosten,
Unter Lieben, Trinken, Singen,
Soll dich Chisers Quell verjüngen.
Dort, im Reinen und im Rechten,
Will ich menschlichen Geschlechte
In des Ursprungs Tiefe dringen,
Wo sie noch von Gott empfangen Him-
melslehr' in Erdensprachen,
Und sich nicht den Kopf zerbrachen.⁴⁹*

...

Hicret

*Kuzey, Batı ve Güney paramparça olu-
yor,
Tahtlar çöküyor, imparatorluklar salla-
nıyor
Pederşahilerin havasını solumak ister-
sen,
Şu tertemiz Doğu'ya hicret et,
Orada aşk, işret ve musiki meclisinde,
Hızır'ın âb-ı hayat menbaından içer,
gençleşirsin.
Hakkın ve meşruiyetin hâkim olduğu o
yerlerde,
Derinliklerine inmek isterim insan soyu-
nun.
O zamanlar ki henüz insanlar,
Dünyevî dillerinde Tanrıdan
İlâhî emirler alır,
Ve pek de kafa yormazlardı.⁵⁰ ...*

Goethe “Hicret” isimli şiirinde “tertemiz Doğu'ya” hicret çağrısını yaparken “insan soyunun derinliklerine” inmek istediğini vurgular. Dünyevî çatışmalardan, hırs ve nefis çatışmalarından insanın içindeki mânevî merkeze, ruh âlemine hicret etmek ister. Bu şiirle Goethe, İslâm tasavvufundaki mânevî hicrete çağrı yapmaktadır. Bu şiirin orijinalinin sol alt köşesinde Goethe'nin kendi el yazısı ile

49 Goethe, *West-östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 9.

50 Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 173.

yazdığı 24 Aralık 1814 tarihi bulunmaktadır. Bu tarihin bir Noel günü olması da çok mânidir.

Goethe, insanın kendi iç âlemine yönelmesini *Wilhelm Meisters Wanderjahre* adlı eserinde yer alan “Vermächtnis” (Vasiyet) isimli şiirinde şöyle dile getirir:

Vermächtnis

(...)
Sofort wende dich nach innen,
Das Zentrum findest du da drinnen,⁵¹
(...)

Vasiyet

(...)
Hemen iç (âlemine) yönel,
Merkezi orada içinde bulacaksın,*
(...)

Hz. Peygamber'den nakledilen hadislerde de Hicret, zâhirî mânâsının yanında, bu mânêvî göçü anlatmaktadır. Buyrulur ki, *Hicret eden kişi (muhâcir), Allah'ın yasakladığı kötülük ve günahları terk eden kimsedir.*⁵² Diğer bir hadis ise şöyledir: *Hicret, gizlisi ve açığıyla bütün kötü davranışları terk etmen, namazı kılman, zekatı vermen demektir. Bunları yaparsan bulunduğun yerde de ölsen, sen muhacirsin, hicretini gerçekleştirmiş kimsesin.*⁵³

Cemâlnur Sargut, İslâm tasavvufunda hicretin iç mânâsıyla nefsten ruha göçmek, kötü huyları terkederek Peygamber'in ahlâkıyla ahlâklanmak olduğunu, Peygamber'in zâhirdeki hicretinin, vakti gelene bunun nasıl olması gerektiğini göstermek için gerçekleştirdiğini belirtir.⁵⁴

51 age. 173.

* Şiirin bu kısmı Edibe Nuray Saatçı tarafından tercüme edilmiştir.

52 Buhari, “İman”, 4; Ebu Davud, “Cihad”, 4, “Vitr”, 11.

53 Müsned, II, 224.

54 Bkz. Cemalnur Sargut, “Tasavvufta Hicret Anlayışı”,

İslâm tasavvufunda kötü ve çirkin huylardan iyi ve güzel huylara gitmek bir hicrettir. İsyankâr ve günahkâr olan haline son vererek, itaat ve ibâdet haline dönmek de bir hicrettir. Yanlışı bırakarak doğruya, gerçeğe yönelmektir. Özetle kötüden, yanlıştan, bâtıldan iyiye, güzele, doğruya ve Hakk'a doğru yapılan yolculuk hicrettir. Ken'an Rifâî şöyle der: “Ârifin uzleti, nefsinden kalbine hicret etmektir. Kalbinden de içeri ruhuna gitmektir ve nihâyet rûhundan sırrına, sırrından Mevlâ'sına yetmektir. Uzlet, hakikatte hayvanî sıfatlardan kurtulmaktır.”⁵⁵ İsmail Hakkı Bursevî de, mânêvî hicreti şöyle açıklamaktadır: “Hicret, nefis yurdundan kurtulup, kalp Kâbe'sini fethederek, oradan şirk ve delâlet putlarını temizlemek için Allah'a yönelmektir ki hükmü kıyamete kadar bâki olup her mümine farz-ı ayndır.”⁵⁶

“Hicret” isimli şiirinde gördüğümüz gibi Doğu, Goethe tarafından sadece coğrafi bir bölge olarak yorumlanmaz. Doğu, “kendi iç mânâ âlemimiz, ruh” veya “âhiret” anlamında da şiirlerde kullanılmaktadır. Goethe *Doğu-Batı Dîvânı*'nın Metrûkât (Nachlass) olarak vefatından sonra yayımlanan “Şarkıcının Kitabı”nda (Buch des Sängers) Doğu ve Batı kavramları ile âhiret ve bu dünyayı kastederek şöyle der:

Buch des Sängers

(...)
Wer sich selbst und andre kennt
Wird auch hier erkennen:
Orient und Okzident
Sind nicht mehr zu trennen.

Sinnig zwischen beiden Welten
Sich zu wiegen lass ich gelten;

Hicret: 11. Dost İslâm'a Hizmet Ödülleri Hâtıra Kitabı, (İstanbul: Nefes Yayınevi, 2015), 39.

55 Kenan Rifâî, *Sohbetler*, 2. Baskı, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2000), 436.

56 Semih Ceyhan, “Kulluk: Mânêvî Hicretin Son Vatanı”, *Hicret: 11. Dost İslâm'a Hizmet Ödülleri Hâtıra Kitabı*, (İstanbul: Nefes Yayınevi, 2015), 43.

Also zwischen Ost- und Westen
Sich bewegen sei zum Besten!⁵⁷
(...)

Şarkıcının Kitabı

(...)
*Kim kendini ve başkalarını tanır ise
Burada da görecektir ki:
Doğu ve Batı
Birbirinden artık ayrılamaz.
Mânâlı sallanmak [salınmak] her iki
dünya arasında kabulümdür,
Yani Doğu ve Batı arasında
Hareket etmek en iyisidir!**
(...)

Burada Goethe, “her iki dünya arasında salınmak”, yani “Doğu ve Batı, âhîret ve bu dünya arasında hareket etmek en iyisidir.” demekle İslâm kaynaklarında istenilen her iki dünya arasında dengeyi kurma fikrini benimsemiştir. Bununla ilgili Kur’ân-ı Kerim’de de şöyle buyrulmaktadır: *Allah’ın sana verdiği şeylerde âhîret yurdunu ara. Dünyadan da nasibini unutma. Allah’ın sana iyilik yaptığı gibi sen de iyilik yap ve yeryüzünde bozgunculuk isteme. Çünkü Allah bozguncuları sevmez.* (Kasas 28/77)

GOETHE VE İLÂHÎ AŞK

Goethe *Doğu-Batı Dîvânı*’nda aşk konusuna geniş yer verir. Bilhassa “Aşk Kitabı”, “Sâkî Kitabı” ve “Züleyha Kitabı”nda aşk konusunu poetik bir şekilde ele alır. Bu bölümlerde ilk önce zâhirî aşkı, daha sonraları ilâhî aşkı şiirlerinde konu eder. Goethe, ilâhî aşkı İslâm tasavvufundaki “ölmeden evvel ölmek”, yaradılış, “Ol’ emri”, “aşk sarhoşluğu” ve “her yerde O’nu görme” seviyesine ulaşıl-

57 Goethe, *West-Östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 279.

* Şiirin bu kısmı Edibe Nuray Saatci tarafından tercüme edilmiştir.

ması gibi ana kavramlarla şiirlerinde ince bir şekilde işler.

Aşk kelimesi bilindiği üzere şiddetli ve aşırı sevgi anlamına gelmekle beraber insanın kendisini tamamen sevdiğine vermesi, sevgilisinden başka güzel görmeyecek kadar ona düşkün olması anlamını taşımaktadır. Aşk kelimesi “sarmaşık” anlamına gelen “aşeka” ile aynı köktendir. Tasavvuf tarihinde aşk kavramını ilk defa muhabbetten ayırarak ciddî bir şekilde ve müstakil bir eserde konu eden sûfî, Ahmed el-Gazzâlî’dir (ö. 1126).⁵⁸

ÖLMEYEN EVVEL ÖLMEK

Goethe’nin *Doğu-Batı Dîvânı*’nda “Mutlu Özleyiş” (Selige Sehnsucht) isimli şiiri, İslâm tasavvufunun ruhunun net bir şekilde ortaya çıktığı şiirlerden biridir. Bu şiirde Goethe, İslâm tasavvuf edebiyatında sık geçen pervâne ve mum metaforunu kullanır.⁵⁹

Selige Sehnsucht

Sagt es niemand, nur den Weisen,
Weil die Menge gleich verhöhnet:
Das Lebendige will ich preisen,
Das nach Flammentod sich sehnet.

In der Liebesnächte Kühlung,
Die dich zeugte, wo du zeugtest,
Überfällt dich fremde Fühlung,
Wenn die stille Kerze leuchtet.

Nicht mehr bleibest du umfangen
In der Finsternis Beschattung,
Und dich reißet neu Verlangen
Auf zu höherer Begattung.

Keine Ferne macht dich schwierig,
Kommst geflogen und gebannt,

58 Bkz. Süleyman Uludağ, “Aşk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1991, IV: 11-17.

59 Bkz. Annemarie Schimmel, *Sufismus: Eine Einführung in die Islamische Mystik*, (München: C.H. Beck, 2005), 33; Schimmel, *Mystische Dimensionen des Islam*, (Frankfurt: Insel Taschenbuch, 1995), 109; Schimmel, *Morgenland und Abendland: Mein west-östliches Leben*, (München: C.H. Beck), 2003, 327.

Und zuletzt, des Lichts begierig,
 Bißt du Schmetterling verbrannt.
 Und so lang du das nicht haßt,
 Dieses: Stirb und werde!
 Bißt du nur ein trüber Gast
 Auf der dunklen Erde.

Tut ein Schilf sich doch hervor,
 Welten zu versüßen!
 Möge meinem Schreiberohr
 Liebliches entfließen!⁶⁰

Mutlu Özleyiş

*Yalnız bilgeye söyle, kimseye değil,
 Zira nâdanlar alaya hazırdır:
 Hayat dolu olanı övmek isterim;
 Aleve atılıp ölmeye hasret duyanı.*

*Seni yaratan, içinde senin de yarattığın,
 O aşk gecelerinin serinliğinde,
 Bir mum, ışıldarken sessizce,
 Bir garip duygu çöker üstüne.*

*Artık zifirî karanlıklarda
 Kuşatılmış halde kalmazsın
 Ve daha ulvî bir birleşme için
 Yeni bir arzuyla kanatlanırsın.*

*Uzaklar zor gelmez sana,
 Uçarak gelirsin büyülenmiş,
 Ve ışık hasretiyle sonunda,
 Ey pervâne yanar kül olursun.
 Sırrına ermemişsen hâlen,
 Sen şu: “Öl ve Ol!” hâlinin,
 Garip bir misafirsin ancak,
 Şu kasvetli dünyada.*

*Bir kamış boy atar çıkar
 Dünyaları tatlandırmak için!
 Benim de şu kamış kalemimden,
 Tath nağmeler dökülsün isterim!⁶¹*

Mum ışığına âşık olan pervâne, mumun etrafında durmadan döner; en sonunda kendisini

60 Goethe, *West-östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 21.

61 Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2017), 184.

ateşe atar, yanar ve böylece ateşte fânî olur. Âşık da aşk ateşinde pervâne gibi yanar ve sevgilisi uğruna kendini fedâ ederek fenâ mertebesine ve hakikate ulaşır. Burada hakikate giden yolun aşktan geçtiği anlatılır. Hakikate varmak için bu uğurda nefis ve benlik fedâ edilir. Goethe, şiirinde “Öl ve ol!” derken kendi benliğinden vazgeçerek ilâhî aşk için “Ölmeden evvel ölme” mertebesine varılmasını dile getirir. Ancak nefisinden, benliğinden kurtulunca ilâhî hakikatin tecelli edeceğini “Öl ve ol!” diyerek vurgular.

Şiir,

*Yalnız bilgeye söyle, kimseye değil,
 Zira nâdanlar alaya hazırdır:
 Hayat dolu olanı övmek isterim;
 Aleve atılıp ölmeye hasret duyanı*

diye başlar. Bu satırlar, avamın bu konuları anlayamayacağı, bu yüzden bu konunun herkes ile paylaşılmaması gerektiğini vurgular. Ardından esas hayat dolu canlı ve övülmeye lâyık olanın ilâhî aşk yolunda kendinden geçip fânî olmaya hazır olan olduğunu dile getirir.

İlerleyen mısralarda Goethe, “zifirî karanlıklardan koparak ulvî bir birleşme arzusuyla / aşk gecelerinin serinliğinde kendini ışık hasretiyle ateşe atan pervânenin” öyküsünü anlatır. Goethe, şiirini “Sırrına ermemişsen hâlen / Sen şu: “Öl ve Ol!” halinin / Garip bir misafirsin ancak / Şu kasvetli dünyada” diyerek taçlandırır. Şiirde geçen “Öl ve Ol!” (*Stirb und werde!*) ifadesi, Hz. Peygamber’in *Ölmeden önce ölünüz (Mûtu kable ente mût!)*⁶² hadisini ve Mevlânâ'nın, “Hamdım, piştim, yandım.”⁶³ sözlerini hatırlatır.

“Tasavvufta ‘ölmeden evvel ölünüz.’ prensibiyle ifade edilen; insanın nefsinin elinden kurtulması, dünyaya ait isteklerini terk etmesi ve bütün benliğini Allah'ın varlığında

62 Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 291.

63 Bkz. Emine Yeniterzi, *Sevginin Evrensel Mühendisi Mevlânâ*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 81.

eritmesi anlayışıdır.”⁶⁴ Mevlânâ, *Fîhi mâ Fih* eserinde bunu birliğe ulaşma hali olarak şöyle anlatır:

O'nun yanında iki ben sığmaz. Sen: 'Ben!' diyorsun, o da 'Ben!' diyor. Ya sen öl, ya O ölsün ki, ikilik kalmasın. Fakat O'nun ölmesi imkânsızdır. Bu ne hariçte, ne de zihinde mümkün olur. 'Çünkü O, ölmeyen bir diridir.' (Furkan 25/58). O, o kadar lütfkârdır ki, imkân olmuş olsaydı senin için ölürdü. Fakat madem ki O'nun ölmesi imkânsızdır, o halde bu ikiliğin yok olması ve O'nun sana tecelli etmesi için, sen öl!⁶⁵

Pervâne ve mum hikâyesini, tasavvufî yorumla ilk olarak büyük mutasavvif Hallâc-ı Mansûr⁶⁶ *Kitabu't-Tavâsîn* adlı eserinde kaleme almıştır.⁶⁷

Pervâne ve mum metaforunda, iki varlığın hareket ve davranışları, yani pervânenin ateşi uzaktan görüp ona yaklaşması, ateşin parlaklığını izleyerek sıcaklığını hissedip ona âşık olması ve sonunda ateşte yanması, tasavvufun önemli üç mertebesi olarak değerlendirilen ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn halleri olarak görülmektedir.⁶⁸

Daha sonraları bu hikâye Ahmed Gazzâlî (ö. 1126) tarafından *Sevânih* isimli eserinde

64 age. 67.

65 age. 67-68.

66 Hallâc'ın temel görüşlerinden biri nûr-ı Muhammedî (hakikat-i Muhammediyye) fikridir. 858'de İran'da doğmuştur. Hallâc'ın tevhid ve fenâ görüşünü ifade eden "ene'l-hak" sözü, zamanın ileri gelenleri tarafından hulûl olarak yorumlanmıştır. Hallâc, kâfir ve zındık olduğu iddiası ile 922 senesinde feci şekilde, "Aşk Şehidi" olarak idam edilmiştir.

67 Bkz. Süleyman Uludağ, "Aşk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1991, IV: 11-17.

Senail Özkan, *Mevlânâ ve Goethe*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016), 61-62; Süleyman Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1997, XV: 377-381.

68 Bkz. Fatma Kopuz Çetinkaya, "İran Edebiyatında Şem' ve Pervânenin Anlam Serüveni", *Erdem*, 75 (2018): 185.

ele alınmıştır. Ahmed Gazzâlî, bu hikâyede, aşk konusunu belirgin bir şekilde işleyerek geliştirmiştir. Gazzâlî'ye göre pervâne ateş âşığıdır. Pervâneyi ateş yönüne götüren duygu, âşkıdır. Eserde pervâne, âşık; ateş de mâşuk olarak işlenmiştir. Âşık, kendi benliğini mâşukunda yok eder.⁶⁹

Bilindiği gibi pervâne ve mum hem beşerî, hem de ilâhî aşkın sembolü olarak edebiyatta kullanılmıştır. Tasavvuftaki "Mum ile Pervâne" hikâyesinde pervâne gibi mutlak hakikatin etrafında dönen Hak âşığı, kendi nefsinden, arzu ve isteklerinden arınarak kendini ilâhî hakikatte yok eder. Nefsinden kurtulduğunda ilâhî tecelli âşikâr olur. Goethe *Doğu-Batı Dîvânı*'nda "Murâkabe Kitabı"ndaki "Pazarlar Seni Alışverişe Heveslendirir" isimli şiirinde,

Wer von reiner Lieb'entbrannt,
Wird vom lieben Gott erkannt.

*Ancak saf bir aşkla yanıp tutuşan, bilinin
Hak tarafından*

diyerek sadece samîmî, saf bir aşkın Allah'a götüreceğini vurgular. Ondand evvelki mısralarda ise "bilgi böbürlendirir" demekle Allah'a ulaşmak için kuru bilginin yeterli olmadığını, "çok dinlemek ve bilmek için başka bir kapıya kulak verilmesi gerektiğini" anlatır. Bu kapının, "insanı yücelten aşkın" (Lernet, wie die Liebe erbaut) ta kendisi olduğunu açıklar. Özetle, kim samîmî bir Allah aşkıyla yanar tutuşur ve benliğinden, nefsinden vazgeçerse, Hak tarafından tanınır, kabul görür.

Märkte reizen dich zum Kauf

Märkte reizen dich zum Kauf;

Doch das Wissen blähet auf.

Wer im Stillen um sich schaut,

Lernet, wie die Lieb' erbaut.

Bißt du Tag und Nacht beflissen,

69 age. 185.

Viel zu hören, viel zu wissen,
Horch an einer andern Türe,
Wie zu wissen sich gebühre.
Soll das Rechte zu dir ein,
Fühl, in Gott was Rechts zu sein!
Wer von reiner Lieb' entbrannt,
Wird vom lieben Gott erkannt.⁷⁰

Pazarlar seni alışverişe heveslendirir

Çarşılar alışverişe heveslendirir;

Lâkin bilgi böbürlendirir.

Kim ki etrafını seyrederse sessizce,

Öğrenir nasıl yücelttiğini (ruhu)⁷¹ aşkın.

Gece gündüz gayret eder çalışırsan,

Çok dinlenmek ve bilmek için,

Başka bir kapıya da kulak vermelisin,

Tıpkı böyledir olmazsa olmazı ilmin.

İçine işlemesini istersen hakkın,

Hisset neye hak dediğini Allah'ın:

Ancak saf bir aşkla yanıp tutuşan,

Bilinir Cenab-ı Hak tarafından.⁷²

Goethe'nin mecazî aşktan ilâhî aşka yükselişi ve sonunda yaradılış sırrını aşka dayandırması İslâm tasavvufundaki düşünce ile örtüşmektedir. Bilindiği gibi İslâm tasavvufunda her şey aşktan vücut bulmuştur. Büyük mutasavvıfların varlığın kaynağı hakkındaki açıklamaları tamamıyla aşka dayanır. İbnü'l-'Arabî ibâdetin aslının da sevgi olduğunu söyler. Onun içindir ki “Sevgisiz ibâdet makbul olmaz.”⁷³ der. Çünkü sevgi en yüce ibâdetdir. Aşk makamı mâbud olma makamıdır. Bir “Sevgi dini”nden de (*dînü'l-hubb*) bahseden İbnü'l-'Arabî dinin kıblesinin de sevgi olduğunu ifade etmiştir. Aynı şekilde Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî de açıkça aşk dininden

70 Goethe, *West-östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 39.

71 Orjinal metinde ruh kelimesi geçmemektedir, bu yüzden ruh kelimesi parantez içindedir.

72 Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 209.

73 Bkz. Süleyman Uludağ, “Aşk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1991, IV: 11-17.

bahsederek aşktan başka din ve mezhep tanımadığını ifade etmiştir.⁷⁴

İslâm tasavvuf düşüncesindeki aşk ve yaratılış ilişkisini Ken'an Rifâî şöyle özetlemiştir:

Aşk öyle bir kimyadır ki,

onu ancak can madeninde bulursun.

Ve aşk öyle bir cevherdir ki,

onun kaynağı yalnız Allah'tır.⁷⁵

Ken'an Rifâî, aşktan varoluşu ve insanın bu âleme aşkı bilmeye ve bulmaya geldiğini şu mısralarla dile getirir:

Yâr-i cânı bulmak istersen yürü var aşkı bul

Aşkla makbûl olur bil Hazret-i Allah'a kul!

Ten burâkıyle cihâna geldik aşkı bilmeğe,

Vuslat-ı yâre erişip o cemâli görmeğe!

Aşkıdır insânı yoktan var eden, hem yok eden.

Aşkıdır insânı Hakk'a mazhar u mir'ât eden! (...)⁷⁶

TEVHİD: ALLAH'IN BİRLİĞİ VE TECELLİLERİ

İslâm tasavvufunda, her şeyde Allah'ın birliğini, vahdeti görmek ve ilahî olanı müşâhade etmek fikri, Goethe'nin görüşleri ile de örtüşmektedir. Bu hususta Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*'nın “Noten und Abhandlungen” (Notlar ve Açıklamalar/Tetkikler) bölümünde “Mahmud von Gazne”, yani “Gazneli Mahmut” başlığı altında şunları yazar:

Der Glaube an den einigen Gott wirkt immer geisterhebend, indem er den Menschen auf die Einheit seines eignen Innern zurückverweist.⁷⁷

74 Bkz. agm.

75 Kenan Rifâî, *Şerhli Mesnevi-i Şerif*, 3. Baskı, (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2009), 414.

76 Kenan Rifâî, *İlâhiyât-ı Ken'an & İlâhî ve Manzumeler*, haz. Mustafa Tahralı, (İstanbul: Cenân Eğitim ve Kültür Sanat Vakfı, 1988), 59.

77 Katharina Mommsen, *Goethe und der Islam*, , 4. Baskı, (Frankfurt am Main: Insel Verlag, 2015), 38.

*Bir tek Allah'a iman, insanı kendi iç vahdetine döndürdüğü için dâima ruhu yüceltici bir etki yapar.*⁷⁸

Goethe için tabiat, Allah'ın varlığının bir delilidir ve Allah tabiatı tecelli eder. Allah'ın isimlerinin kâinatta tecelli ettiği inancı Goethe için çok mühimdir. Kendisi Kur'an'dan şu âyeti not etmiştir:⁷⁹ *Doğu da, Batı da (tüm yeryüzü) Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır. Şüphesiz Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.* (Bakara 2/115)

Goethe, dîvânındaki pek çok şiiri doğrudan doğruya Kur'an'ın verdiği ilham ile yazmıştır; *Doğu-Batı Dîvânı*'nda “Şarkıcının Kitabı”nda “Tılsım” isimli şiirinde yukarıda bahsedilen Bakara Sûresi'nin 115. âyetine dayanarak şöyle der:

Talisman

Gottes iŝt der Orient!
Gottes iŝt der Okzident!
Nord – und südliches Gelände
Ruht im Frieden seiner Hânde.

Er, der einzige Gerechte,
Will für jedermann das Rechte.
Sei von seinen hundert Namen
Dieser hochgelobet! Amen.⁸⁰

Tılsım

*Doğu da Allah'ındır!
Batı da Allah'ın!
Kuzey ve güney sahası da
Onun kudreti ile sulh içindedir.

O, yegâne Âdil olandır,
Herkes için murad eder.*

78 Kahtharina Mommsen, *Goethe ve İslâm*, 2. Baskı, çev. Senail Özkan, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016), 31.

79 Daha evvel değinildiği üzere Goethe, Kur'an'ı Kerim-i okuyup incelemiş ve ilgisini çeken bazı sûreleri not alıp tercüme etmiştir. Bu sûreler Kur'an-ı Kerim Özeti/Alıntıları (Koran-Auszüge) olarak bulunmaktadır; bkz. Mommsen, *Goethe ve İslâm*, 2015, 28.

80 Goethe, *West-östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 12.

*O'nun yüz isminden biri de budur
Hamd-ü senâlar olsun! Âmin.*⁸¹

Goethe'nin not aldığı bir diğer âyet, Bakara Sûresi'nin 164. âyetidir. Bu âyette tamamen Goethe'nin Tanrı'nın âlemde tecelli ettiği yolundaki kanaati dile getirilmektedir:

Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökyüzünden indirip kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve gökle yer arasındaki emre âmâde bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır. (Bakara 2/164)

Bu bağlamda Goethe tarafından not alınan diğer bir âyet, Âl-i İmrân Sûresi'nin 190. âyetidir: *Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler vardır.*

Bu âyetler, Allah'ın varlığını, eşsiz oluşunu ve kudretini gözler önüne sermektedir. Günün gece ve gündüz olarak peşpeşe gelmesinde, mevsimlerin oluşumunda, tabiat olaylarında, canlıların oluşunda Allah'ın sanatı ve kanunlarının tecellisi olarak tabiatın incelenmesini ve araştırılmasını öğretmektedir. Âleme ve onun ihtişamına bakarak insan, Allah'ın azametini ve hâkimiyetine, en önemlisi de Allah'ın birliğine yöneltilmektedir. Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*'nın farklı yerlerinde bu âyetlere dayanan düşüncelerini yansıtmaktadır; bir şiirinde tabiatı ilâhî kudreti müşâhede etmeyi şöyle anlatır:

All-Leben

(...)

Und sogleich entspring ein Leben,
Schwillt ein heilig, heimlich Wirken,

81 Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 5. Baskı, Çev. Senail Özkan, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 175.

Und es grunelt und es grünet
In den irdischen Bezirken.⁸²

Evrende yeni hayat

(...)
O anda topraktan hayat fıskırır
İlâhi bir tesir âşikâr olur,
Yeşillenir her yeri, terütâze,
Dünyanın dört bir bucağı.⁸³

İslâm dininde Allah'ın 99 ismiyle âlemde tecelli etmesi fikrini Goethe inceler ve kendi düşüncesine çok yakın hisseder. Allah'ın 99 isminin olması yaratılış âleminde sonsuz değişim imkânlarını ortaya koymaktadır. Tanrı'nın yüzlerce biçimde tecelli ettiğini gösterir. İslâm dininin temel inancı olan bu fikir Goethe'yi çok etkilemiş olmalıdır ki, *Doğu-Batı Dîvânı*'nda bu mecazı anlatmıştır.⁸⁴

Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*'nın Züleyha kitabındaki “Binlerce Şekilde (In tausend Formen)” isimli şiirinde Allah'ın isimleriyle kâinatta tecelli edişine değinir ve her şeyde O'nu gördüğünü metaforik bir şekilde ifade eder. Burada şiiri için seçtiği ilâhî isimlerin içinde ilk atıf yaptığı isim “el-Vedûd” (Allerliebste, Sevgililer Sevgilisi) ismidir. Bu ismin şiirde ilk dile getirilen ilâhî isim olması muhakkak bir tesadüf değildir. Şiire “Sevgililerin Sevgilisi” olarak başlayan Goethe'nin aşkı, bilhassa ilâhî aşk'ı vazgeçilmez bir merkez olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Artık ilâhî aşka ulaşılmıştır ve şiir Allah'a “Sevgililer Sevgilisi” hitabıyla başlar:

In tausend Formen

In tausend Formen magst du dich verstecken,
Doch, Allerliebste, gleich erkenn' ich dich,
Du magst mit Zauberschleiern dich bedecken,

82 Goethe, *West-östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 20-21.

83 Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 183.

84 age. 77.

Allgegenwärtige, gleich erkenn' ich dich.⁸⁵ (...)

Binlerce şekilde

Binlerce sûrette saklasan da kendini,
Sevgililer Sevgilisi, hemen tanırım seni;
Büyülü örtülerle kapasan da kendini,
Her yerde Hazır ve Nâzır olan,
anında tanırım seni.⁸⁶ (...)

Aşk sarhoşluğu ile kendinden geçmiş ve nefsinden sıyrılmış insan artık sevgilisine kavuşmuştur. Her şeyde artık, *her yerde Hâzır ve Nâzır* olanın tecellilerini görür. Şiirde geçen Allah'ın diğer isimleri “Her yerde Hazır ve Nâzır olan” (Allgegenwärtige), “Yüceler Yücesi” (Allschöngewachsne), “Büyük Lütufkâr” (Allschmeichelhafte), “Ebedî Oyuncu” (Allspielende), “Sûretler âleminin Yaratıcısı” (Allmannigfaltige), “Âlemi renkli yıldızlarla Donatan” (Allbuntbesterte), “Her şeyi Kuşatan” (Allumklammernde), “Neşe Kaynağı/Ferahlatan” (Allerheiternde), “Gönül Ferahlatıcı” (Allherzerweiternde), “Âlemin Öğreticisi” (Allbelehrende)'dir.

In tausend Formen

In tausend Formen magst du dich verstecken,
Doch, Allerliebste, gleich erkenn' ich dich,
Du magst mit Zauberschleiern dich bedecken,
Allgegenwärtige, gleich erkenn' ich dich.
An der Zypresse reinstem, jungen Streben,
Allschöngewachsne, gleich erkenn' ich dich,
In des Kanales reinem Wellenleben,
Allschmeichelhafte, wohl erkenn' ich dich.

85 Goethe, *West-östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 91.

86 Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 273.

Wenn steigend sich der Wasserstrahl entfaltet,
 Allspielende, wie froh erkenn' ich dich;
 Wenn Wolke sich gestaltend umgestaltet,
 Allmannigfaltige, dort erkenn' ich dich.
 An des geblühten Schleiers Wiesentep-
 pich,
 Allbuntbesternte, schön erkenn' ich dich;
 Und greift umher ein tausendarmger
 Eppich,
 O Allumklammernde, da kenn' ich dich.
 Wenn am Gebirg der Morgen sich ent-
 zündet,
 Gleich, Allerheiternde, begrüß' ich dich;
 Dann über mir der Himmel rein sich
 ründet,
 Allherzerweiternde, dann atm' ich dich.
 Was ich mit äußerem Sinn, mit innerm
 kenne,
 Du Allbelehrende, kenn' ich durch dich;
 Und wenn ich Allahs Namenhundert
 nenne,
 Mit jedem klingt ein Name nach für dich.⁸⁷

Binlerce şekilde

*Binlerce sûrette saklasan da kendini,
 Sevgililer Sevgilisi, hemen tanırım seni;
 Büyülü örtülerle kapasan da kendini,
 Her yerde Hazır ve Nâzır olan, anında
 tanırım seni.*

*Servilerin yukarıya can atan saf ve taze
 arzularında,
 Yüceler yücesi, anında tanırım seni;
 Su kanallarındaki billur dalgaların can-
 lılığında*

*Büyük lûtuflûkâr, elbette tanırım seni.
 Fıskiye'nin yükselip dağılan suyunda,
 Ebedî oyuncu, ne mutlu ki tanırım seni;
 Bulutun kendinden değişip şekillenme-
 sinde,*

87 Goethe, *West-östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 91.

*Sûretler âleminin yartıcısı, orada tanı-
 rım seni.*

*Bir halı misali çiçeklerle donanmış çim-
 lerde,*

*Ey âlemi renkli yıldızlarla donatan, pek
 güzel görürüm seni;*

*Etrafı kaplamış bin kollu sarmaşıklarda,
 Ey her şeyi kuşatan, orada tanırım seni.*

*Sabahları şafak söktüğünde dağlarda,
 Ey neş'e kaynağı, hemen selamlarım seni.
 Sonra üzerimde şu berrak gök kubbeleş-
 tiğinde,*

Ey gönül ferahlatıcı, o an seni solurum.

*Zâhirî anlamıyla batını mânâsını anlarım,
 Sen ey âlemin öğreticisi, senden seni bi-
 lirim;*

*Ve söylesem yüz ism-i celâlini Allah'ın,
 Yankılanır senin için her biri ile bir isim.⁸⁸*

Goethe, 8 Mart 1831'de Eckermann ile konu-
 şurken de mutlak Varlık hakkında şöyle der:
 "(...) Biz ve bizim sınırlı olan anlayışımız en
 yüce Varlık hakkında ne söyleyebilir? Hani
 Türk'ün yaptığı gibi, O'nu yüz ismiyle ansam,
 yine de çok az bir şey söylemiş olurum ve
 O'nun sonsuz vasıflarına kıyasla, hiç bir şey
 söylemiş olmam."⁸⁹

Her şeyde Allah'ı temâşâ etme fikrine kanaat
 getiren Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*'nda vefa-
 tından sonra basılan "Metrukat" (Gedichte
 aus dem Nachlass⁹⁰) kısmında Bakara
 Sûresi'nin 26. âyetine dayanan bir şiir yaz-
 mıştır. Şiirin dayandığı âyet şöyledir:

*Allah bir sivrisineği, ondan daha da
 ötesi bir varlığı örnek olarak vermekten
 çekinmez. İman edenler onun, Rablerin-*

88 Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 5. Baskı. Çev. Senail Öz-
 kan. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 273.

89 age. 70.

90 Goethe'nin *Doğu-Batı Dîvânı*'nda yayımlanmamış
 ama dîvân ile bağlantılı yazdığı yazı ve şiirler bulun-
 muştur. Bunların sadece bir kısmı bazı yayınevleri
 tarafından "Metrukat" olarak dîvânın arkasına ilişti-
 rilmiştir.

den (gelen) bir gerçek olduğunu bilirler. Küfre saplananlar ise, “Allah örnek olarak bununla neyi kaşetmiştir?” derler. (Allah) onunla bir çoklarını saptırır, bir çoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fasıkları saptırır.

Buch des Sängers

Sollt' ich nicht ein Gleichnis brauchen,
Wie es mir beliebt?
Da uns Gott des Lebens Gleichnis
In der Mücke gibt.

Sollt' ich nicht ein Gleichnis brauchen,
Wie es mir beliebt?
Da mir Gott in Liebchens Augen
Sich im Gleichnis gibt.⁹¹

Şarkıcının Kitabı

Hoşuma gittiği gibi,
Bir mecaz kullanmamalı mıyım?
Keza Allah bir sivrisinekte
Vermektedir bize hayat misalini.⁹²

Hoşuma gittiği gibi,
Bir mecaz kullanmamalı mıyım?
Keza Allah sevgilinin gözlerinde
Vermektedir bana mutlak kudretinin misalini.*

Burada Allah'ın, büyük olsun küçük olsun her yerde ve her şeyde mutlak kudretinin tecelli ettiği anlatılmaktadır. Allah'ın tecellisinin her şeyde ve her yerde temâşâ edileceğini vurgulayan Goethe, yukarıdaki şiirin son mısralarında bu tecellinin sevgilinin gözlerinde de aşikâr olacağını söyler. İslâm tasavvufunda tevhid ehli her şeyde Allah'ı

91 Goethe, *West-Östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 280.

92 Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2017), 77. “Hayat misali” yerine “mutlak kudretinin misali” olarak çevrilmesini tercih etmekteyiz.

* Şiirin bu kısmı Edibe Nuray Saatçı tarafından tercüme edilmiştir.

görür ve her şeyde güzeli temâşâ eder. Mutlak güzellik olan Allah'ın güzelliğini yaratılmışta seyretmeyi bir ibâdet olarak gören Ken'an Rifâi, bunu şu mısralarla anlatır:

*Hüsn-ü mutlak değil midir Allah
Niçin temâşâ-i hüsn olsun günah,
Her hüsn bir delil-i kudrettir,
O'nun temâşâsı aynen ibâdettir.*⁹³

Allah mutlak güzelliştir. Her güzel olan şey Allah'ın güzelliğine bir delildir. Tevhid ehli bunu müşâhede ettiğinden dâima cennettedir. Her şeyde güzeli görür. Böyle bakan için de onun temâşâsı, onun seyredilmesi ibâdettir.

Sonuç olarak Goethe *Doğu-Batı Dîvânı*'nın bilhassa “Aşk Kitabı”, “Sâkî Kitabı” ve “Züleyha Kitabı”nda aşk konusunu poetik şekilde işler. İlk önce Züleyha ve Hatem arasında geçen karşılıklı aşk konulu şiirlere yer verilir. İlerleyen sayfalarda zâhirî aşktan ilâhî aşka geçiş yapılır. “Züleyha Kitabı”nın sonunda Goethe, kâinatın aşktan yaradılışını “Vuslat” (Wiederfinden) isimli şiirinde ele alır. “Mutlu Özleyiş” (Seelige Sehnsucht) şiirinde İslâm tasavvuf edebiyatında birçok kez işlenmiş olan “mum ile pervâne” hikâyesini kullanarak, âşıkın kendi benliğinden vazgeçip mâşukunda kaybolması, yani tasavvufî ifade ile “ölmeden evvel ölme” mertebesine ulaşmasını ince bir şekilde işler. Aşk sarhoşluğunu da “Sâkî Kitabı”nda” ele aldıktan sonra “Binlerce şekilde” (In tausend Formen) isimli şiirde aşk konusu doruk noktasına ulaşır. İlâhî aşk sarhoşluğu ile kendinden geçen ve nefsinden sıyrılan, ölmeden evvel ölme mertebesine gelen insan, artık ilâhî aşka ulaşır. Bunun sonucu olarak her yerde O'nun tecellilerini görür. “Binlerce şekilde” isimli şiirde artık Sevgili'ye kavuşan insan, Yaradan'a “el-Vedûd/Sevgililer Sevgilisi” (Allerliebste) ismiyle hitap eder.

93 Cemalnur Sargut, *Dinle*, 13. Baskı, (İstanbul: Nefes Yayınları, 2012), 193.

İslâm tasavvufunda ilâhî aşk hakkında yazdığı müstakil eseriyle tanınan Ahmed Gazzâlî, aşkın safhalarını aşk kelimesinin harfleri ile şöyle açıklamaktadır: Aşk üç harften oluşmuştur “Ayn-şın-kâf”. “Ayn” harfi görmek demektir, yani her şey Allah’ı görerek başlar. Kişi kendi hiçliğini ve yokluğunu idrak ederek O’nun sonsuzluğunu ve her şeydeki tecellîsini idrak edebilir. Her yerde O’nu idrak etmek, O’nu her yerde görme seviyesine ulaşmaktır. Gördükten sonra sarhoş olunur. “Şın” harfi şevk kelimesinin ilk harfidir ve sarhoşluk hâlini anlatır. Aşk sarhoşu, Allah’a duyduğu aşk sayesinde dünyada başına her gelenden memnun hale gelir; aşk ile o kadar Allah’a yönelir ki, acıyı hissetmez. Allah ile ilişki kuran insan, her şeyi unuttur. Son harf “Kâf”tır. Sarhoş olan insanda artık benlik kalmaz. Benlik kalmayınca insan, hadiste belirtilen *ölmeden evvel ölme* makamına yükselir. Allah aşkı ile dolu olanlar, ebedî ve ezeli “Hayy”, yani diridirler. Bu makam, Yunus Emre’nin dediği gibi “Ölen hayvan imiş, âşıklar ölmez” makamıdır. Allah âşıklarının tek arzusu, Allah’ın cemâlini görebilmektir. Yunus Emre bunu şöyle özetler:

*Cennet cennet dedikleri birkaç köşkle
birkaç huri.
İsteyene ver sen onu, bana seni gerek
seni!*⁹⁴

CELÂL-CEMÂL/ BAST-KABZ

Doğu Batı Dîvânı’nda Goethe tarafından ele alınan diğer bir tasavvufî konu ise celâl ve cemâl/kabz ve bast konusudur.

Talisman

(...)

Im Atemholen sind zweierlei Gnaden:
Die Luft einziehn, sich ihrer entladen.
Jenes bedrängt, dieses erfrischt;

94 Bkz. Cemalnur Sargut, *Allah’ima Sefere Çıktım*, 1. Baskı, (İstanbul: Nefes Yayınları, 2014), 188-194.

So wunderbar ist das Leben gemischt.
Du danke Gott, wenn er dich preßt,
Und dank ihm, wenn er dich wieder ent-
läßt!⁹⁵

Tılsım

(...)

*Nefes alıp vermede iki rahmet vardır
Havayı içine çekmek ve sonra boşalt-
mak*

*Birisi insanı daraltır öteki ferahlatır;
Böylesine harikulâde bir karışımdır ha-
yat.*

*Allah’a şükret seni bunalttığı [daralttı-
ğı/sıkıştırdığı]* zaman,*

*Ve şükret O’na tekrar bıraktığı [rahat-
lattığı] zaman!*⁹⁶

“Tılsım” şiirinde Goethe, nefes alış verişin, yani hayatın, böylesine harikulâde bir celâl ve cemâl karışımından oluştuğunu vurgular. Şiirinde, “Allah’a şükret seni bunalttığı zaman, Ve şükret O’na tekrar bıraktığı zaman” demekle Goethe, daraltma, sıkma, kabz veya Allah’ın celâlini de aslında bir lütuf, bir rahmet olarak gördüğünü ifade eder. Sıkıntının ardından mutlaka tekrar bir ferahlık geleceğini bilir. Aslında “Zü’l-celâli ve’l-ikrâm”ı idrak etmiş ve bunu “hayatın harikulâde bir karışımı” olarak ifade etmiştir. Burada İnşirah Sûresi’ndeki *Şüphesiz güçlkle beraber bir kolaylık vardır. Gerçekten, güçlkle beraber bir kolaylık vardır.* (İnşirah 94/5-6) âyetlerine de işaret edilmektedir.⁹⁷

Konuyla ilgili olarak Haziran 1772 senesinde Herder’e yazdığı bir mektupta Goethe şöyle der:

95 Goethe, *West-Östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 12.

96 Goethe, *Doğu-Batı Dîvânı*, 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 175.

97 Bkz. Saatci, “Goethe’nin Eserlerinde İslâm ve İslâm Tasavvufu”, 71-73.

Ich möchte beten wie Moses im Koran:
Herr mache mir Raum in meiner engen
Brust!⁹⁸

Musa'nın Kur'an'da dua ettiği gibi dua etmek istiyorum. Tanrım, dar göğsüme ferahlık ver.*

Bu söz Kur'an'da Tâhâ Sûresi'nin 25-28. âyetlerinde şöyle geçmektedir: *Mûsâ dedi ki: "Rabbim! Gönlüme ferahlık ver. İşimi bana kolaylaştır. Dilimdeki tutukluğu çöz ki sözümü anlasınlar."*

Kabz hâlinin arkasından gelen bast hâli, daralmadan kurtulup genişliğe erilmesini müjdelir. Kabz ve bast hâllerinin arka arkaya gelmesi, "Zü'l-celâli ve'l-ikrâm" esmasının zuhuru olarak da nitelendirilebilir. Yüce Yaradan celâli ile daraltıp, ikramı ile de mutlu eder. Kabz hâlinin farkında olan kimse bast hâlinin de geleceğini bildiğinden, celâlin sonunun ikram ile olacağını da bilir ve bu sebeble kabz hâline sabretmeyi de öğrenir. Kur'an-ı Kerim'in İnşirâh Sûresi'nde bu mânâ şöyle anlatılmaktadır:

*Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla
(Ey Muhammed!) Senin göğsünü açıp
genişletmedik mi?*

Belini büken yükünü üzerinden kaldırmadık mı?

Senin şânını yükseltmedik mi?

Şüphesiz güçlüğüle beraber bir kolaylık vardır.

Gerçekten, güçlüğüle beraber bir kolaylık vardır.

*Öyleyse, bir işi bitirince diğerine koyul.
Ancak Rabbine yönel ve yalvar.*

(İnşirâh 94/1-8)

İnşirâh Sûresi'nde, *Güçlüğüle beraber kolaylık vardır* âyeti iki kez tekrarlanmıştır. Buradan

98 Goethe, *West-Östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 63.

* Bu ifade, Edibe Nuray Saatçı tarafından tercüme edilmiştir.

anlaşılmaktadır ki mutlaka zorluktan sonra kolaylık gelecektir. Bunu Allah teyit etmiştir. Böylelikle *Senin göğsünü açmadık mı?* şeklinde Peygamber'e hitap edilerek kendisine sıkıntı veren ağır yükün üzerinden kaldırıldığı bildirilir.⁹⁹

İbn Abbas'ın da âyeti [İnşirâh, 94:1] "Biz senin göğsünü İslâm'a açtık" şeklinde tefsir ettiği bildirilmiştir (Buhari, "Tefsir", 94). En'am Sûresi'nde (6/125) "Allah, hidâyetini dilediği kimsenin göğsünü İslâm için açar." ve Zümer Sûresi'nde (39/22) "Allah'ın İslâm için göğsüne genişlik verdiği kimse Rabb'i tarafından hidâyet nuru üzerinde değil midir?" buyrulması da buyurumunu desteklemektedir.¹⁰⁰

Bu yorumdan yola çıkarsak, Goethe'nin Herder'e yazdığı mektupta "Tanrım, dar göğsüme ferahlık ver" diye dua etmek isteği, hidâyete varma arzusu olarak da açıklanabilir.

SONUÇ

Goethe 83 senelik yaşamında hep hakikati aramıştır ve bu arayışında İslâm'ı kendi din görüşüne yakın bulmuştur. 22-23 yaşlarında iken Kur'an'ı okumuş, "Kur'an'dan Alıntılar (Koran-Auszüge)" olarak Kur'an'ın Almanca özetini çıkarmış, genç yaşlarında "Muhammed Kasidesi" (Mahomets Gesang) adlı övgü şiirini yazmış ve 65 yaşında iken, kendisinden 400 sene evvel yaşamış Hâfız'ın (1320-1388) *Divanı*'ndan etkilenerek ikinci büyük eseri olan *Doğu-Batı Divanı*'nı yazmıştır. Ne ilginçtir ki 20. yüzyılda da Muhammed İkbal, Goethe'nin *Divanı*'ndan etkilenerek, "Şarkın Mesajı" isimli eserini kaleme almıştır. Yani zaman, mekân kavramları aşarak kültürler ve dinler arası köprüler kurulmuştur.

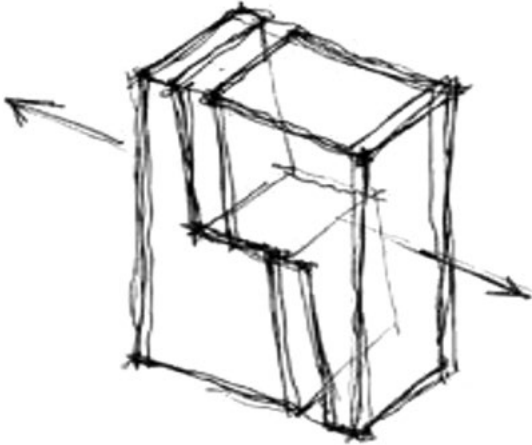
99 Bkz. Cemalnur Sargut, *Duha Sûresi, İnşirâh Sûresi, Tin Sûresi*, 1.Baskı, (İstanbul: Nefes Yayınları, 2019), 108.

100 age.dig 108.

Goethe, eserlerinde İslâm tasavvuf motif ve kavramlarını kullanmasına rağmen, bu konu literatürde pek araştırılmamıştır. Tasavvufi açıdan Goethe'nin eserleri, geniş bir araştırma alanı sunmaktadır.

Resim 4: Weimer kentinin Beethoven Meydanı'ndaki Hâfız-Goethe Anıtı.¹⁰¹ (Goethe'nin *Doğu-Batı Dîvânı* bağlamında Doğu-Batı eksenine oturtulmuş olan, granitten oyma bu Anıt, 12.07.2000 günü Alman ve İran Cumhurbaşkanı Rau ve Hatemi tarafından açılmıştır.)

Resim 5: Hâfız'ı, yani Doğu'yu ve Goethe'yi, yani Batı'yı temsil eden bu iki sandalye, "ayrılmaz bir bütünün iki parçasıdır" anlamında bir çizim. Söz konusu iki sandalye de tek bir granit bloktan çıkarılmıştır.¹⁰²

101 Muhammet Mertek, "İlm Yolunda Goethe'nin Peşinde", 01.09.2018, www.mmertek.de, (et. 06.09.2019); https://rp-online.de/politik/rau-und-chatami-weihten-hafis-goethe-denkmal-ein_aid-8274479, Erişim Tarihi: Eylül 6, 2019; Rita Dadder, "Goethe Hafis Denkmal", Erişim Tarihi: Eylül 9, 2019, https://www.weimar-lese.de/index.php?article_id=396.

102 <http://www.raum204.de/fabian-rabsch/oeffentl/goethe.htm>, Erişim Tarihi: Eylül 9, 2019.

Goethe, önyargısız kültürlerarası diyalogun öncülerindedir. Kendisi eserleri ve davranışları ile İslâm dinine ve dünya barışına büyük hizmette bulunmuştur. Onun dünya barışına ve kültürlerarası diyaloga sağladığı büyük hizmetinden dolayı Almanya, 12 Temmuz 2000 günü Weimar'da Hâfız-Goethe Anıtı'nın açılışını yapmıştır. Bu anıt kültürlerarası diyalog ve barışı temsil etmektedir (bk. Resim 4 ve 5). Doğu-Batı eksenine üzerine granit bir bloktan kesilip çıkarılmış iki sandalye bu anıtta karşı karşıya oturtulmuştur. Bunlar bir bakıma karşılıklı diyalogu temsil etmektedirler. Doğu eksenindeki sandalye Hâfız'ı, Batı eksenindeki sandalye Goethe'yi temsil eder. Goethe'nin tarafında onun *Doğu-Batı Divanı*'ndan en çok sevdiği şiir diye bilinen şu mısralar yazılıdır:

Buch des Sängers

(...)

Wer sich selbst und andre kennt

Wird auch hier erkennen:

Orient und Okzident

Sind nicht mehr zu trennen¹⁰³ (...)

Şarkıcının Kitabı

(...)

Kim kendini ve başkalarını tanır ise

Burada da görecektir ki:

Doğu ve Batı

Birbirinden artık ayıramaz.* (...)

Goethe'nin Müslüman olup olmadığı hakkında birçok fikir yürütülmüştür. Müslüman kökenli yazarlar, onun Müslüman olduğunu düşünürken, daha çok Hristiyan tarafı bunu reddetmiştir. Bu noktada akıllara, Alman "İslâmî Bilimler" uzmanı Prof. Dr. Annemarie Schimmel'in bir sözü gelmektedir. İslâm'a büyük hizmetleri bulunan Annemarie Schimmel 1995 yılında Almanya'da

103 Goethe, *West-Östlicher Divan*, 3. Baskı, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018), 279.

* Şiirin bu kısmı Edibe Nuray Saatci tarafından tercüme edilmiştir.

“Frankfurt Kitap Fuarı”nda “Friedenspreis”ı (Barış Ödülü) aldığıında, kendisine Müslüman olup olmadığı hakkında bir soru yöneltilmiştir. O da şu güzel cevabı vermiştir: “Hristiyan olarak İslâm’a daha faydalı olacağımı düşünüyorum.” Bu bağlamda Goethe’nin de Hristiyan bir ailede yetişmiş ve hakikat peşinde koşan bir şair olarak, araştırmaları neticesinde İslâm öğretisini kendi inanç anlayışına en yakın bulması ve bunu eserlerinde hiç çekinmeden dile getirmesi çok önemli bir husustur. Şimdiye kadar Goethe’nin eserlerinden sadece biri olan “Genç Werther’in Acıları”nın 63 lisana tercüme edildiğini göz önünde tuttuğumuzda, evrensel bir şair olan Goethe’nin üslûbunun bütün insanlığı ne kadar derinden etkilediği anlaşılmaktadır. Böyle bir dâhînin, İslâm, Hz. Muhammed ve Kur’ân-ı Kerim hakkındaki övgü ve saygı dolu yorumlarının ve eserlerinin okuyucularını ve ilk başta biz Müslümanları olumlu bir şekilde etkileyeceği düşüncesindediriz. İslâm’ı, Goethe gibi bir düşünürün dilinden Batı Dünyası’na tanıttmanın çok daha güzel ve etkili olacağı kanaatindeyiz. Diğer taraftan da onun eserlerinin tasavvufî açıdan inceden inceye araştırılıp, İslâm tasavvuf kültür ve edebiyatına kazandırılmasının, özellikle dünya barışı ve barış dini olan İslâm açısından önem arzettiğine inanmaktayız.

KAYNAKÇA

- Ceyhan, Semih. “Kulluk: Mânevî Hicretin Son Vatanı“. *Hicret: 11. Dost İslâm’a Hizmet Ödülleri Hâtıra Kitabı*, ed. Muhammed Bedirhan, 43-52. İstanbul: Nefes Yayınevi, 2015.
- Erbaş, Ali. “Muhtelif Dinlerde Su Motifi”. *Ekev Akademi Dergisi* 8, 20 (2004): 241-258.
- Goethe, Johann Wolfgang. *West-östlicher Divan: Eigenhändige Niederschriften Band 1 - Handschriften*. Haz. Katharina Mommsen. Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 1996.
- , *West-östlicher Divan: Eigenhändige Niederschriften Band 2*, (Giriş, Transkripsiyon ve Yorum). Haz. Katharina Mommsen. Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 1996.
- , *Doğu-Batı Dîvânı*. 5. Baskı. Çev. Senail Özkan. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
- , *West-Östlicher Divan*. 3. Baskı. Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2018.
- Kahraman, Âlim. “Goethe’nin ‘Mahomets Gesang’ Şiiri: Türkçe Çevirileri Üzerine”. *İlmî Araştırmalar*, 9 (2000): 105-117.
- Karapanlı, Gürcan. “Risâletü’n-nushiyye, Mantıku’t-tayr ve Garib-nâme Mesnevîlerinin Tasavvuf Açısından İncelenmesi”. Doktora, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Ken’an Rifâî. *Sohbetler*. 2. Baskı. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2000.
- , *İlâhiyât-ı Ken’an & İlâhî ve Manzumeler*. Haz. Mustafa Tahralı. İstanbul: Cenân Eğitim ve Kültür Sanat Vakfı, 1988.
- , *Şerhli Mesnevî-i Şerif*. 3. Baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2009.
- Kopuz Çetinkaya, Fatma. “İran Edebiyatında Şem ve Pervânenin Anlam Serüveni”. *Erdem*, 75 (2018):183-208.
- Köle, Bekir. “Tasavvufa Göre İlâhî Hakikatlerin İdrâkinde Aklın Konumu”. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (2013): 81-96.
- Kuleynî, Ebu Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak el, Türkçesi Vahdettin İnce, İstanbul: Dar’ul Hikem, 2002.
- Mommsen, Katharina. *Goethe und der Islam*. 4. Baskı. Frankfurt am Main: Insel Verlag, 2015.
- , *Goethe ve İslâm*. 2. Baskı. Çev. Senail Özkan. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.

- , *Goethe und die arabische Welt*. Frankfurt am Main: Insel Verlag, 1988. Özgü, Melâhat. “Goethe ve Hâfız”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1952): 89-103.
- Özkan, Senail. *Mevlânâ ve Goethe*. 3. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016, 2016.
- Saatci, Edibe Nuray. “Goethe’nin Eserlerinde İslâm ve İslâm Tasavvufu”. Yüksek Lisans, Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü, 2019.
- Sargut, Cemalnur. *Allah’ıma Sefere Çıktım*. 1. Baskı, İstanbul: Nefes Yayınları, 2014.
- , *Dinle*. 13. Baskı, İstanbul: Nefes Yayınları, 2012.
- , *Duha Sûresi, İnşirah Sûresi, Tin Sûresi*, 1. Baskı, İstanbul: Nefes Yayınları, 2019.
- , “Tasavvufta Hicret Anlayışı“. *Hicret: II. Dost İslâm’a Hizmet Ödülleri Hâtıra Kitabı*, ed. Muhammed Bedirhan, 39-41. İstanbul: Nefes Yayınevi, 2015.
- Schimmel, Annemarie. *Morgenland und Abendland: Mein west-östliches Leben*, 4. Baskı, München: C.H. Beck, 2003.
- , *Mystische Dimensionen des Islam*, Frankfurt: Insel Taschenbuch, 1995.
- , *Sufismus: Eine Einführung in die islamische Mystik*, 3. Baskı, München:Verlag C.H. Beck, 2005.
- Uludağ, Süleyman. “Aşk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IV, 1991, 11-17.
- , “Hallâc-ı Mansur”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XV, 1997, 377-381.
- Yeniterzi, Emine. *Sevginin Evrensel Mühendisi Mevlânâ*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- , “Fuzûlî’nin Su Kasidesi’nde Su Redifini Seçmesinin Sebepleri”. *Geleneksel Türk Sanatında ve Edebiyatımızda Su*, ed. Nuretin Demir, 77-88. Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi ASKİ Yayınları, 2013.
- İnternet Kaynakları**
- Bhatti, Anil. “...zwischen zwei Welten schwebend...’ Zu Goethes Fremdheitsexperiment im West-östlichen Divan”. Erişim Tarihi: Ocak 23, 2019. http://www.goethezeitportal.de/fileadmin/PDF/kk/df/postkoloniale_studien/bhatti_divan.pdf.
- Dadder, Rita. “Goethe Hafis Denkmal”. Erişim Tarihi: Eylül 6, 2019. https://www.weimarlese.de/index.php?article_id=396.
- Goethe. *West-östlicher Divan*. Erişim Tarihi: Eylül 9, 2019. https://www.google.de/search?q=goethe+divan+1819&client=firefox-b&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiP2rC6sPkAhUGQ8AKHaIhCIcQ_AUIEigB&biw=1366&bih=583#imgdii=9OqY8DeKXIAGEM:&imgrc=_4oAsN7NZVJFpM.
- , *Kurze religiöse Schriften*. Erişim Tarihi: Ağustos 29, 2019. <https://gutenberg.spiegel.de/buch/kurze-religiose-schriften-5774/1>.
- , *Dichtung und Wahrheit*. Dritter und vierter Teil, 1833, Kapitel 5, Erişim Tarihi: Eylül 12, 2019. <https://gutenberg.spiegel.de/buch/dichtung-und-wahrheit-dritter-und-vierter-teil-7128/5>.
- Mertek, Muhammet. “İlm Yolunda Goethe’nin Peşinde”, 01.09.2018, www.mmertek.de, (et. 06.09.2019).
- <https://rp-online.de/politik/rau-und-chata-mi-weihten-hafis-goethe-denkmal-ein-aid-8274479>, Erişim Tarihi: Eylül 6, 2019. <http://www.raum204.de/fabian-rabsch/oeffentl/goethe.htm>, Erişim Tarihi: Eylül 6, 2019.
- http://www.eslam.de/manuskripte/gedichte/goethe/goethe_vier_gnaden.htm, Erişim Tarihi: Eylül 14, 2019.